शिरोमणिकृतदीधित्याः अनुमितिग्रन्थः ॥

तत्र सङ्गतिप्रकरणं प्रारभ्यते ।

———ooo———

ॐ नमः सर्वभूतानि विष्टभ्य परितिष्ठते ।
अखण्डानन्दबोधाय पूर्णाय परमात्मने ॥

जागदीश्याः अनुमितिग्रन्थः ॥

तत्र सङ्गतिप्रकरणं प्रारभ्यते ।

——— o ———

सस्मिताननसरोजमङ्गणे रिङ्गमाणमतिलोलकुन्तलम् ।
रोचनोल्लसितभालमस्तु मे कैशवं मनसि शैशवं वपुः ॥
प्राच्यैरनुचितविविधक्षोदैः कलुषीकृतोप्यधुना ।
दीधितियुतमणिरेष श्रीजगदीशप्रकाशितः स्फुरतु ॥

परमात्मने सर्वोत्कृष्टात्मने नमः । उत्कर्षश्चात्रोत्पत्तिस्थित्यादिकर्तृत्वम् । तस्य चैकत्र संभवो न सहकार्यन्तरं विनेत्यत उक्तम् ओमिति । ब्रह्मविष्णुशिवात्मकाय नम इत्यर्थः । तथा च तत्तच्छरीरसहकारादेकस्यापि नानाकार्यकर्तृत्वं नानुपपन्नमिति भावः । यद्यपि सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन [द्रव्यमानसं प्रति विषयविधया कारणतावच्छेदकत्वेन वा सिद्धाया] आत्मत्वजातेरीश्वरावृत्तित्वादात्मन इत्यसंगतम् नित्यस्येत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वेन तादृशजातेरीश्वरवृत्तित्वोपगमे तु गगनादावपि तज्जातिप्रसङ्गात् द्रव्यत्वमेव वा सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकं भवेदतिप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् अत एव लाघवेनात्मत्वजातेरेवात्मपदप्रवृत्तिनिमित्ततयात्मपदगर्भा श्रुतिरेव तत्रात्मत्वजातिसत्त्वे प्रमाणमित्युक्तावपि न निस्तारः [शक्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धेरपसिद्धान्तत्वात्], तथापि अत्रात्मपदं कृपावदर्थकमित्याहुः । नमस्यताप्रयोजकं रूपान्तरमप्याह सर्वेति । सर्वभूतानि सर्वप्राणिनः विष्टभ्य स्वस्वकर्मणि नियोज्य परितिष्ठते इत्यर्थः । केचित्तु भूतपदं यथाश्रुतार्थकमेव विष्टम्भोपि संयोगविशेषः, न च विभुद्वयसंयोगास्वीकारादाकाशेन समं तदसंभवादसंगतिः नव्यमते गगनस्येश्वरानतिरेकात् अत्र च स्वप्र-

अध्ययनभावनाभ्यां सारं निर्णीय निखिलतन्त्राणाम् ।
दीधितिमधिचिन्तामणि तनुते तार्किकशिरोमणिः श्रीमान् ॥

परजुष्टनयान्निवर्तमाना मननास्वाद्यरमा विशुद्धबोधैः ।
रघुनाथकवेरपेतदोषा कृतिरेषा विदुषां तनोतु मोदम् ॥

न्यायमधीते सर्वस्तनुते कुतुकान्निबन्धमप्यत्र ।
अस्य तु किमपि रहस्यं के चन विज्ञातुमीशते सुधियः ॥

मान्यान्प्रणम्य विहिताञ्जलिरेष भूयो-
भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि ।
दूष्यं वचो मम परं निपुणं विभाव्य
भावावबोधविहितो न दुनोति दोषः ॥

पूर्वापरग्रन्थैकवाक्यताप्रतिपत्तये शिष्याणामवधानाय च

तियोगिकसंयोगविरहेपि स्ववृत्तिसंयोगानपायादित्याहु ।[केचित्तु विष्टम्भ आरम्भकसंयोगः।भूतपदं जन्यभूतपरम् जनकत्वं द्वितीयार्थः तथाच जन्यसर्वभूतजनकसंयोगानुकूलकृतिसमानाधिकरणतादृश-संयोगोत्तरस्थैर्याश्रयतावते इत्यर्थ इति प्राहुः ।] अखण्डौ नित्यौ आनन्दबोधौ यस्य तस्मै । न च सुखत्वावच्छेदेन पुण्यजन्यतया नित्यसुखासम्भवः। श्रुतिवाक्येभ्यो नित्यसुखसिद्धौ सुखत्वावा-न्तरजातेरेव पुण्यजन्यतावच्छेदकत्वकल्पनात् । आनन्दाय स्वर्गा-दिरूपाय बोधो यस्य तादृशो योऽखण्डो नित्यस्तस्मै इति वार्थः । अखण्डो दुःखानवच्छिन्न आनन्दो यस्मादेतादृशो बोधो यस्य तस्मै षष्ठ्यर्थस्क विषयतेत्यपि काश्चित् । [पूर्णाय स्वानिष्ठसुखदुःखाभावगो-चरेच्छावच्छिन्नाय]॥ निपुणं विभाव्येति । [वस्तुतो] निपुणतरविभावने स्वयमेव दोषाः प्रयास्यन्तीति भावः ॥ संगतिप्रदर्शनप्रतिज्ञयोरर्था-न्तरत्वं निराचिकीर्षुस्तयोः प्रकृतोपयोगितां दर्शयति पूर्वेत्यादिना । अत्र च संगतिप्रदर्शनस्य फलमेकवाक्यताप्रतिपत्तिः । प्रतिज्ञायास्तु फलं शिष्यावधानम् । तच्चोत्तरग्रन्थप्रवृत्त्यनुकूलव्यापाररूपम् तत्प्र-वृत्त्यनुकूलवर्तमानकृतिसाध्यताज्ञानादिपर्यवसितम् । अस्ति चोत्तर-ग्रन्थे पूर्वग्रन्थार्थसंगतार्थकत्वहेतुना पूर्वग्रन्थेन सहैकप्रयोजनहेतुप्रति-

---

(१) 'पूर्णाय अप्रतिहतेच्छाय'

चिन्तामणेः अनुमितिग्रन्थः ॥

तत्र सङ्गतिप्रकरणं प्रारभ्यते।

प्रत्यक्षोपजीवकत्वात्प्रत्यक्षानन्तरं बहुवादिसंमतत्वादुपमानात्प्रागनुमनं निरूप्यते ॥

संगतिं प्रदर्शयन्ननुमाननिरूपणं प्रतिजानीते प्रत्यक्षमित्यादिना। अत्रोपजीव्योपजीवकभावः फलतः स्वरूपतश्च। प्रत्यक्षफल-

---

पत्तिकत्वरूपस्य पूर्वग्रन्थैकवाक्यत्वस्यानुमानम्। तच्चोत्तरग्रन्थज्ञानस्येष्टसाधनत्वधीपर्यवसन्नम्। अतः प्रस्तुतप्रवृत्त्युपयोगितया संगतिप्रदर्शनस्य नार्थान्तरत्वम्। एवं प्रतिज्ञा पुनरनुमाननिरूपणे लटा लब्धाया वर्तमानकृतेः साध्यत्वं बोधयन्त्युत्तरग्रन्थे प्रवृत्त्युपयोगिनी वर्तमानकृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रयोजिकेति भावः। अत्र च व्याख्येयग्रन्थस्य स्वरसंवलितस्यैव धारणं संप्रदायसिद्धमतः प्रत्यक्षेनीत्यपहाय प्रत्यक्षावितीत्युक्तमिति तु भ्रमः। दीधितिकृतैव व्याप्त्यनन्तरमिति पक्षताग्रन्थस्य व्याप्तीनीतिप्रकारेण धृतत्वात् तादृशनियमस्य सम्प्रदायासिद्धत्वात्। परं तु न नियमः क्वचिदेवं क्वचिदन्यथापि धारणमिति ध्येयम्। [वस्तुतः प्रत्यक्षानन्तरमित्यस्य धारणभ्रमनिरासाय तथोक्तम् ॥] अनुमाननिरूपणस्यैव प्रतिज्ञेयत्वेऽनुमितेरप्रतिज्ञातायाः अग्रे निरूपणमर्थान्तरग्रस्तं स्यादतोऽनुमितेरनुमानस्य च द्वयोरेव निरूपणस्य प्रतिज्ञेयतामावेदयितुमाह अत्र चेति। अत्र प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रन्थे। [सप्तम्यर्थः प्रतिपाद्यत्वम्।] फलत फलयोः साक्षात्कारानुमित्योः स्वरूपतः प्रत्यक्षप्रमाणानुमानप्रमाणस्वरूपयोः उपजीव्योपजीवकभाव प्रतिपाद्य इत्यर्थः। तथा च मूले प्रत्यक्षपदस्य प्रत्यक्षप्रमितितत्करणोभयपरतयाऽनुमानपदस्य भावकरणव्युत्पत्तिभ्यामनुमितितत्करणोभयपरतयानुमितेस्तत्करणस्य च द्वयोरेव निरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वान्नानुमितिनिरूपणेऽर्थान्तरत्वमिति भावः। केचित्तु आचार्यमते नित्यस्य जात्यादेरप्यनुमानत्वाद्वक्ष्यमाणस्यानुमानत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्य संगतित्वलाभायोक्तं फलत

स्यानुमित्यनुव्यवसायादेरनुमित्युपजीवकत्वेपि न सर्वा प्रत्यक्षप्र-मितिस्तथा। अनुमितयस्तु सर्वाः साक्षात्परम्परया वा व्याप्त्यादिप्र-त्यक्षोपजीविकाः। पुरस्कृतश्चायमुपजीवकोत्कर्षः। यद्यपि सकलमेव

इति [फलद्वारेत्यर्थः तथा च प्रत्यक्षफलोपजीवकत्वमेव सगतिः तथा च स्वाश्रयकरणत्वपरंपरासबन्धेनानुमानगतत्वम्] साक्षात्सं-बन्धेन प्रत्यक्षोपजीवकत्वस्य संगतित्वलाभार्थं लिङ्गज्ञानकरणतावा-दिनो [मणिकारस्य] मतमवलम्ब्योक्त स्वरूपत इत्याहुः। [तन्न। लि-ङ्गस्य नित्यत्वेप्यनुमितीत्यादिग्रन्थविरोधात्] ॥ ननूपजीवकत्वं न सं-गतिः अनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव संगतित्वात् अनुमित्युपजीवकस्य तत्साक्षात्कारस्यानुमित्यनन्तरमनिरूप्यतया यस्य प्रमाणफलस्योप-जीवकं यत्प्रमाणफलं तत्तन्निरूपणानन्तरं निरूप्यमिति व्याप्तिविरहा-दत आह प्रत्यक्षफलस्येति। अनुमित्यनुव्यवसायादेरित्यादिपदे-नानुमित्युपनीतधर्मप्रकारकप्रत्यक्षसग्रहः। न सर्वेति। अय घट इत्यादिप्रत्यक्षस्यैवानुमित्यनुपजीवकत्वादिति। तथा चोप-जीवकत्वमात्रस्यानन्तराभिधानव्याप्यत्वाभावेपि प्रमाणफलविभा-जकोपाधिव्यापकत्वविशिष्टमुपजीवकत्वं तादृशाभिधानव्याप्यमेवेति स्यादेवोपजीवकत्वं संगतिरिति भावः॥ ननु प्रमाणफल-विभाजकोपाधिव्यापकत्वविशिष्टं साक्षात्कारोपजीवकत्वमनुमिताव-सिद्धं शाब्दादिपरामर्शादप्यनुमित्युत्पत्त्यानुमितित्वावच्छेदेन साक्षा-त्कारोपजीवकत्वाभावात्कुतोस्य संगतित्वमत आह अनुमितयस्त्वि-ति। साक्षादिति। तथा चोपजीवकत्वं प्रयोज्यतामात्र न त्वनन्यथासि-द्धत्वघटितमपीति भाव॥ नन्वेवमुक्तस्यैवोपजीवकताविशेषस्यानन्त-राभिधानव्याप्यत्वे प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्युपजीवकत्वमात्रस्य व्या-प्यताप्रत्यायको मूलग्रन्थो विरुद्ध इत्यत आह पुरस्कृत इति। अयं प्रमाणफलविभाजकोपाधिव्यापकत्वरूप उत्कर्षो ग्रन्थकृतापि तात्पर्य-विषयीकृत सामान्यशब्दस्य लक्षणाया विशेषबोधकत्वादिति भावः॥ ननु परंपरोपजीवकत्वस्यापि संगतित्वे प्रमाणफलविभाजकोपाध्य-वच्छिन्नोपजीवकत्वमपि न तादृशाभिधानव्याप्यम् प्रत्यक्षप्रमितावनु-मितेस्तादृशोपजीवकत्वसत्त्वेप्यनुमित्युत्तर तदानिरूपणात् तत्कुताऽस्य

(१) 'न त्वनन्यथासिद्धनियमघटितमपीति'

प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीं समयमत्कर्तव्यतादिपरिच्छेदिका-मनुमितिम् ईश्वरप्रत्यक्षं तु न फलम् तथापि दृष्टद्वारकमिह तथा-त्वमादरणीयम् । इतरस्याविनिगम्यत्वात् । सर्वं चानुमितिकरणमि-

---

संगतित्वमित्याशङ्कते यद्यपीति । अदृष्टजननीमिति । तत्प्रयोजिका-मित्यर्थः । समयः शक्तिः । मत्कर्तव्यतादीत्यादिपदादिष्टसाधनत्वा-देः परिग्रहः । अयं भावः कार्यमात्रं प्रत्यदृष्टस्य हेतुतया साक्षात्कारं प्रत्यपि धर्मादिकं हेतुः तच्च स्वकारणीभूतं यागादिकं यागादिश्च स्वगोचरप्रवृत्तिं यागादिप्रवृत्तिश्च यागादिगतेष्टसाधनत्वधियं तादृ-शधीश्च वेदं विनानुपपद्यमाना वेदस्थपदानां शक्तिग्रहमपेक्षते इदं पद-मत्र शक्तमसति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वादित्याद्यनुमिति-रूपशक्तिग्रहं विना वेदवाक्यादर्थावगमासंभवात् एवं प्रवृत्तिजनिका यागो मत्कृतिसाध्य इत्यादिधीरपि आनुमानिक्येव मदन्तर्भावेण विधेः शक्त्यभावादिति । इदं तु चिन्त्यते यत्र शक्त्यादिघटकप्रत्येकपदार्थोप-स्थित्या मनसैव शक्तेर्मत्कर्तव्यत्वादेर्वा ग्रहात्प्रवृत्तिस्तत्रत्यादृष्टजन्य-प्रत्यक्षव्यक्तेरेवानुमित्यनुपजीवकत्वात्सकलमेवेत्याद्ययुक्तमिति किंच यत्तदन्तर्भावेण सामान्यव्याप्तौ व्यभिचारेपि अनुमितिनिष्ठप्रत्यक्षोप-जीवकत्वस्य तादृूप्येण प्रत्यक्षानन्तराभिधानव्याप्यत्वादेव तत्र संग-तिलक्षणसम्भवात्साक्षात्कारादावनुमित्युपजीवकत्वहेतोर्व्यभिचारप्र-दर्शनानौचित्यादिति दिक् । ननु प्रत्यक्षफलमात्रस्यानुमित्युपजीवक-त्वेपि तद्गतमनुमित्युपजीवकत्वं न प्रमाणफलविभाजकधर्मव्यापकं प्रमाणफलविभाजकस्य साक्षात्कारत्वस्य नित्यज्ञानेपि सत्त्वादत आह ईश्वरेति । तथा च जान्यसाक्षात्कारत्वं फलविभाजकं न तु साक्षात्का-रत्वमात्रं नित्येऽतिप्रसक्तत्वात्तद्व्यापकत्वविशिष्टमनुमित्युपजीवकत्वं च नानुमित्यनन्तराभिधानव्याप्यमिति व्यभिचारस्तदवस्थ एवेति भावः । दृष्टेति । दृष्टद्वारकत्वम् तन्मात्रद्वारकत्वम् अदृष्टाद्वारकत्वपर्य-वसितम् । तेनादृष्टद्वारकस्यापि प्रवृत्त्यादिरूपदृष्टद्वारकतया नोक्तदोषः । तथात्वं प्रमाणफलविभाजकोपाध्यवच्छिन्नमुपजीवकत्वम् । इतरस्य उक्तधर्मानवच्छिन्नोपजीवकतामात्रस्य । अविनिगम्यत्वात् अनन्तरा-भिधानरूपं यत्साध्यं तद्वत्येव वर्तते न तु तदभाववतीति विनिगम-नाया अविषयत्वात् । व्यभिचारित्वादिति यावत् ॥ यत्प्रमाणं यस्यो-

न्द्रियापेक्षोत्पत्तिकम्। अनुमितिं भावयतोऽपीश्वरज्ञानस्य तत्करणतानिर्वाहकप्रत्यासत्तिविरहेणातत्त्वात्। सर्वं पुनरिन्द्रियं नानुमानाधीनजन्म। मनःश्रवणयोरजन्यत्वात्। दृष्टद्वारा वा तत्त्वमादरणीयम्। न चोत्पत्तिमदपीन्द्रियं दृष्टद्वारकमनुमानमपेक्षते। अ-

---

पजीवकं तत्तदनन्तरनिरूप्यमिति व्याप्तेरनुमानोत्तरानिरूपिते प्रत्यक्षप्रमाणे व्यभिचारात् स्वरूपत उपजीवकतापि प्रमाकरणतावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नैवात्र ग्राह्या इत्याशयेनाह सर्वमिति। व्याप्तिबुद्धीनामेवानुमानत्वात्तासां च सर्वासामेव मनःस्वरूपप्रत्यक्षप्रमाणाधीनत्वादिति भावः॥ अथानुमितिप्रमाकरणतावच्छेदकं व्याप्तिज्ञानत्वं तदवच्छिन्नं च न प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकं व्याप्तिज्ञानत्वस्येश्वरबुद्धावपि वृत्तेरिति प्रकृतासिद्धिरत आह अनुमितिमित्यादि। भावयतो जनयतः। तत्करणेति। अनुमितिकरणताया निर्वाहिका घटिका या प्रत्यासत्तिः संबन्धो जन्यत्ववैशिष्ट्यरूपस्तद्विरहेणातत्त्वादनुमित्यकरणत्वादित्यर्थः। व्याप्तिज्ञानत्वं नानुमितिकरणतावच्छेदकम् तथा सति तद्वतो नित्यज्ञानस्य स्वरूपयोग्यतया ततोऽनुमित्यात्मकफलावश्यभावापत्तेः किं तु जन्यत्वविशिष्टं व्याप्तिज्ञानत्वम् तदवच्छिन्नं च भवत्येव प्रत्यक्षप्रमाणोपजीवकमतो नासिद्धिरिति भावः। अनुमानत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षोपजीवकत्वं सम्पाद्य प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनानुमानोपजीवकत्वस्य व्यतिरेकमाह सर्वं पुनरिति॥ ननु व्याप्तिज्ञानत्वमेवानुमितिकरणतावच्छेदकम् नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे इत्यादिव्याप्तेरप्रयोजकत्वात् प्रयोजकत्वे वा समवायिकारणस्थलीयत्वात्तत्रैव प्राचैस्तादृशव्याप्तेः सर्वत्रोद्भावितत्वात् [तथा च हेत्वसिद्धिरत] आह दृष्टद्वारेति। दृष्टमात्रद्वारेत्यर्थः। तथा चादृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाणं यदुपजीवकं तत्तदनन्तरनिरूप्यमित्येव व्याप्तिः न तु प्रमाणतावच्छेदकोपाध्यवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यमिति भावः॥ निरुक्तमनुमानोपजीवकत्वं न प्रत्यक्षेऽस्ति यतो व्यभिचारः स्यादित्याह न चेति। अपिना नित्येन्द्रियं सुतरां नानुमानमपेक्षत इति सूचितम्। अथादृष्टमद्वारीकृत्य यत्प्रमाणं यदुपजीवकं तत्तदनन्तरनिरूप्यमित्यपि न व्याप्तिः यत्र चक्षुर्घर्षणाद्रसविशेषपानाद्वा पूर्वचक्षुर्नाशानन्तरं चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रादृष्टाद्वार-

थोपजीव्यं निरूप्यैवोपजीवकं निरूप्यमिति न नियमः क्वचित्कार्यं निरूप्यापि कारणानिरूपणात्। किं चातः। न हि सङ्गतिरनन्तराभिधानव्यप्या। आनन्तर्या(अनन्तरा)भिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ह्यर्थः संगतिः। जायते च कार्ये कारणे वा ज्ञाते

कस्य घर्षणरसपानादिप्रयोजकतद्गगनेष्टसाधनत्वाद्यनुमानस्योपजीवके अनुमानानन्तरानिरूपिते च घर्षणजन्यचरमचक्षुपि रसपानाधीनप्रकृष्टचक्षुषि च व्यभिचारात् न चात्रोपजीवकत्वं जन्यतारूपमेव घटकमुक्तस्थले तु चक्षुषोऽनुमानप्रयोज्यत्वमेवेत्यदोषः तथा सति अदृष्टाद्वारकत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेन शङ्कते अथेति। उपजीवकमिति। अदृष्टमद्वारीकृत्येत्यादिः। एवं कार्यमित्यत्रापि। क्वचिदिति। यत्रोक्तप्रणाल्या चक्षुरन्तरोत्पादस्तत्रत्यं कार्यमित्यर्थः ॥ प्राच्यैरनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव सङ्गतित्वमिष्टमतस्तन्मतमनुसृत्यैव प्राक् प्रपञ्चितम् वस्तुतस्तादृशनियमाभावेऽपि न क्षतिः प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यत्र च पञ्चमी न हेतुतायाम् किं तु ज्ञानप्रयोज्यतायाम् सुखात्प्रवर्तत इत्यादौ तथा व्युत्पत्तेरित्याशयेन परिहरति किं चात इत्यादि ॥ अनन्तराभिधानव्याप्यस्यैव संगतिपदार्थत्वे तद्दोषतादवस्थ्यमतोऽन्यथैव सङ्गतिपदार्थं निर्वक्ति अनन्तरेति। तदभिधानानन्तरं तदभिधानस्य प्रयोजिका या जिज्ञासा तज्जनकज्ञानविषयो योर्थः स तस्य तत्र सङ्गतिरित्यर्थः। अत्र च प्रत्यक्षं कस्यचित्कारणमिति ज्ञानोत्तरं प्रत्यक्षकार्य[त्वेन सामान्यतः प्रत्यक्षकार्य]ज्ञानं ततः सामान्यप्रकारेण ज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाद्विशेषतः प्रत्यक्षकार्यज्ञानं भवत्वितीच्छा शिष्याणाम् सैव च किमस्य कार्यमित्याकारा ततश्च विशेषतः प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्येष्टस्य साधनतया अनुमादिरूपप्रत्यक्षकार्यबोधकानां वाक्यानां ज्ञानात् तत्रेच्छा तत इष्टस्य तादृशवाक्यस्य साधनताज्ञानात् [कण्ठाभिघाते इच्छा तत इष्टस्य कण्ठाभिघातस्य साधनताज्ञानात्कण्ठक्रियायामिच्छा ततः] कण्ठक्रियायां गुरोः प्रवृत्तिस्ततस्तु कण्ठक्रियया तदभिघातादिक्रमेण प्रत्यक्षकार्यात्मकानुमानबोधकवाक्यस्यानन्तराभिधानरूपस्य निष्पत्तिरिति प्रत्यक्षानन्तरमनुमानाभिधानस्य परम्परया प्रयोजिकायाः किं प्रत्यक्षकार्यमित्याकारकजिज्ञा-

(१) 'स' निरूपिते खण्डचक्षुषि १

साया जनकं यत्प्रत्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनमित्याकारकं ज्ञानं तस्य विषयः प्रत्यक्षकार्यत्वमिति तत्र लक्षणसमन्वयः। जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वमात्रस्य घटादावतिप्रसक्तत्वेन प्रयोजकान्तं जिज्ञासाविशेषणम्। प्रत्यक्षानन्तरमनुमानस्याभिधानप्रयोजिका प्रत्यक्षकार्याभिधानेच्छापीति तज्जनकज्ञानस्य विषये प्रत्यक्षकार्याभिधानादावतिव्याप्तिरतो जिज्ञासानुसरणम्। प्रत्यक्षकार्यज्ञानस्य यत्फलं सुखादि तद्गोचरज्ञानस्यापि तादृशजिज्ञासाप्रयोजकत्वात्तद्विषये सुखादावतिव्याप्तिरतस्तादृशजिज्ञासायाः प्रयोजकत्वमुपेक्ष्य जनकत्वमुक्तम् फलेच्छयैवान्यथासिद्धस्य फलज्ञानस्योपायेच्छां प्रत्यहेतुत्वात् तादृशजिज्ञासाजनिकायाः फलेच्छाया विषये फलादौ तथाप्यतिव्याप्तिप्रसङ्गोतो ज्ञानपदम्। यत्र क्रमेण दण्डचक्रयोर्निरूपणोत्तरं किं दण्डस्य कार्यमिति जिज्ञासया घटो निरूपितस्तत्र दण्डकार्यत्वमपि घटे चक्रस्य सङ्गतिः स्यात्तस्य चक्राभिधानानन्तरं घटाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वादत उक्तम् अर्थ इति। तज्ज्ञानजन्यतद्विशेष्यकयथार्थस्मृतिप्रकारतापन्न इति तदर्थः। तथाचोक्तस्थले दण्डज्ञानेनैव दण्डकार्यत्वप्रकारेण घटः स्मारितो न तु चक्रज्ञानेनेति नातिव्याप्तिः। एवंच यत्र चक्रज्ञानोत्तरमेव दण्डकार्यत्वप्रकारेण घटं स्मृत्वा तस्य निरूपणं तत्र दण्डकार्यत्वमपि घटे चक्रस्य प्रसङ्गरूपा सङ्गतिर्भवत्येव। न च यथार्थपदवैयर्थ्यम्। यत्र दण्डकार्यं किमिति जिज्ञासया भ्रमवशेन दण्डोत्तरं गगनादिकं निरूपितं तत्र गगनादौ दण्डकार्यत्वस्य सङ्गतित्वापत्तेः। नचैवं यत्र प्रथमत एव घटबोधेच्छया घटस्य निरूपणं तत्र कस्यापि सङ्गतिर्घटे न स्यादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। तदनन्तरनिरूपणत्वस्यैव तत्सङ्गतिनियतत्वेन निरूपणमात्रस्य सङ्गत्यनियतत्वात्। यद्यपि चैवमपि प्रत्यक्षकार्यज्ञानमिष्टसाधनमित्येव बोधस्यैव प्रत्यक्षकार्यं किमिति जिज्ञासायाः कारणत्वात्तद्विषये [ज्ञाने] ज्ञानत्वादाविष्टसाधनत्वादौ चातिव्याप्तिः तथापि यद्धर्मविशिष्टविषयकज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन तदनन्तरं तदभिधानप्रयोजकजिज्ञासां प्रति जनकत्वं तादृशो धर्मस्तस्य तत्र सङ्गतिरिति विवक्षितम्। अत्र च तदनन्तरं तदभिधानं प्रति यद्रूपेण जिज्ञासायाः प्रयोजकत्वं तद्रूपावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकमेव तादृशजिज्ञासाजनकत्वं वक्तव्यम् तेन यत्र

कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वा ज्ञानात्किमस्य कार्यं कारणं वेति

को घटः किं च द्रव्यमिति समूहालम्बनजिज्ञासया नीलो घट इत्येवाभिधानं तत्र न द्रव्यत्वेतिव्याप्तिः । नीलो घट इत्यभिधानं प्रति को घट इत्यादिजिज्ञासामात्रेणैव प्रयोजकतया तदवच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वविशिष्टविषयकज्ञानधार्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेनाहेतुत्वात् । न च यद्धर्मविशिष्टविषयकज्ञानेच्छात्वेन जिज्ञासाया अनन्तराभिधानप्रयोजकत्वं तत्त्वमित्येव सम्यक् जनकज्ञानविषयत्वादिप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । तस्य लक्षणान्तरत्वेऽपि यथासन्निवेशे वैयर्थ्यविरहात् । अत एव तदनन्तराभिधेयवृत्तित्वे सति तज्ज्ञानजन्यस्मृतिप्रकारतापन्नमित्येव सम्यगित्यपि समाहितम् । [नव्यास्तु अनन्तराभिधानेत्यादेः स्वार्थधीद्वारा अनन्तराभिधानस्य प्रयोजिका निवर्त्या या जिज्ञासा प्रत्यक्षकार्यं किमित्याकारा तस्या जनकं विषयविधया जनकतावच्छेदकं यज्ज्ञानं तस्य विषयो विषयतावच्छेदकः प्रत्यक्षकार्यत्वमित्यर्थ इति वदन्ति ।] यत्तु कार्यत्वाद्यन्यतमत्वं सङ्गतित्वमिति तन्न । तदनन्तरमनिरूपितेऽपि तत्कार्यत्वादेः सङ्गतित्वापत्तेः । प्रमेयनिरूपणोत्तरं प्रमेयवत्किमिति जिज्ञासया यत्र प्रमेयवान्निरूपितस्तत्र प्रमेयस्वरूपायां प्रसङ्गसङ्गताव्याप्तेः । प्रमेयभेदाप्रसिद्ध्या तदन्यतमत्वस्य दुर्वचत्वादिति ध्येयम् । सङ्गतिः षड्विधा । तदुक्तमभियुक्तैः ' सप्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ' इति । तत्र निर्दिष्टोपपादकत्वमुपोद्घातः । ' चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः ' इति प्राचीनगाथायामपि चिन्तापदं कृदभिहितो भावः [द्रव्यवत्प्रकाशते] इति न्यायेन चिन्तनीयपरम् । तथा च तस्या अर्थोऽपि प्रकृतसिद्ध्युपपादकतया चिन्तनीयत्वम् प्रकृतसिद्ध्युपपादकत्व[पर्यवसन्न]मेवार्थः । हेतुत्वं कारणत्वम् । अवसरोऽनन्तरवक्तव्यत्वम् । अनन्तरोद्दिष्टत्वं तथेति न्यायभास्करकृत. । निर्वाहकं कारणतानिर्वाहकं कार्यत्वमिति यावत् । एककार्यत्वं एकं कार्यं ययोरिति व्युत्पत्त्या एककार्यकारित्वम् । प्रसङ्गत्वं तु सङ्गतित्वे सत्युपोद्घातादिभिन्नत्वम् । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्ग इति प्रवादेऽपि स्मृतत्वमनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकस्मृतिविषयत्वम् उपेक्षानर्हत्वं च प्रसङ्गलक्षणे

जिज्ञासा। अतस्तयोर्द्वयोरेव सङ्गतित्वम्। इत्थं चोपजीवकतायास्तु-ल्यत्वेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम्। लघवायात्रैवोपमानस्य संगतिं दर्शयति बहुवादीति। सुप्रसिद्धतया निरसनीयाल्पवादिविप्रति-पत्तिकत्वेन सुप्रतिपदतया चानुमान एव प्रथमं व्युत्पित्सो-र्जिज्ञासा। नोपमाने। अप्रसिद्धत्वात्। निरसनीयबहुवादिविप्रति-

---

उपेक्षार्हा ये उपोद्घातादयस्तदन्यत्वम्। तेन ततोऽपि प्रागुक्तस्यैवार्थस्य लाभ इति संक्षेपः॥ कारणत्वस्य कार्यत्वस्य वेति। षष्ठ्यर्थः प्रकारि-त्वम्। तथा च कार्ये ज्ञाते कारणत्वप्रकारेण कारणस्य ज्ञाना-त्किमस्य कारणमिति जिज्ञासा कारणे च ज्ञाते कार्यत्वप्रकारेण कार्यस्य ज्ञानात्किमस्य कार्यमिति जिज्ञासेत्यन्वयः। कार्यकारण-ज्ञानयोस्तु कारणकार्यज्ञानजनकत्वमेकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्ब-न्धिस्मारकतयेति भावः। जिज्ञासेति। तदुत्तरं च कार्यादिधीजन-कवाक्येच्छादिक्रमेण कार्याद्यभिधानमिति शेषः॥ इत्थं चेति। सङ्ग-तेरनन्तराभिधानव्याप्यत्वाघटितत्वे चेत्यर्थः। तुल्यत्वेपीति। तथा च व्याप्यतारक्षार्थं प्रागुक्त उत्कर्षो नादरणीयः। प्रत्यक्षोपजीवकत्वादिति पञ्चमी तु तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाप्रयोज्यतायाम् न तु हेतुतायामिति भावः॥ लाघवायेति। सङ्गतिप्रदर्शनस्य यत्फलमेकवाक्यतानुमानं तल्लाघवायेत्यर्थः। अनुमानोपमाने पक्षीकृत्य समूहालम्बनैकवा-क्यतासाध्यकानुमित्यपेक्षयोपमानधर्मिकैकवाक्यतानुमित्यन्तरकल्प-नायां गौरवादिति भावः॥ अथानुमानगत बहुवादिसम्मतत्वं कथ-मुपमाने सङ्गतिरत आह सुप्रसिद्धतयेति। इष्टसाधनीभूतप्रतिपत्ति-कतयेत्यर्थः। सुप्रतिपदतया[2] [अनिष्टाजनकप्रतिपत्तिकत्वेन]। अत्र हेतु-र्निरसनीयेत्यादि। तथा चानुमानप्रतिपत्ताविष्टसाधनत्वबलवदनिष्टा-जनकत्वयोः सत्त्वात्तत्प्रतीत्या तत्रेच्छोत्पत्तौ बाधक नास्तीति भावः॥ नोपमान इति। जिज्ञासेत्यनुषज्यते॥ अप्रसिद्धत्वादिति। येषामु-पमाने विप्रतिरेव तेषामुपमानज्ञानात्मनो धर्मिण एवासत्त्वात्कुतश्चेच्छा स्यादिति भावः॥ यस्योपमाने सम्मतिस्तस्याप्युपमानप्रतिपत्तौ बहु-

---

(१) 'विवक्षार्थम्'
(२) तयेति'

पत्तिकत्वेनातिदुरूहत्वाच्च । औत्सर्गिकीं रीतिमनुरुध्येदम् । तेन कस्य चिदुरूहजिज्ञासोदयेपि न क्षतिः । तथा चावसरसङ्गत्योपमाननिरूपणमिति भावः । यथा चावसरस्य सङ्गतित्वं तथा व्यक्तमाकरे । शब्दान्तरसमयग्राहकं सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकमन्ततः सामान्यतोदृष्टजीवनकप्रवृत्त्यौपयिकं चानुमानमपेक्षते नि-

---

तरदुःखानुबन्धित्वग्रहान्नेच्छा सम्भवतीत्याह निरसनीयेति । अनिदुरूहत्वम् बहुतरदुःखानुबन्धिप्रतिपत्तिकत्वम् ॥ ननु बहुतरदुःखानुबन्धिन्यपि पदार्थे नादृशदुःखे बलवद्द्वेषाभावदशायां प्रथमं जिज्ञासा जायत एवेत्यत आह औत्सर्गिकीमिति । प्रायशो बहुतरदुःखजनकत्वग्रहे द्वेषो भवत्येवेति रीतिमनुरुध्येत्यर्थः ॥ तथाचेति । प्रथममनुमानजिज्ञासोत्पत्तौ तन्निवृत्तावुपमाननिरूपणमिति भावः ॥ ननु प्रतिबन्धकीभूतजिज्ञासानिवृत्तिरूपस्यावसरस्य कुतः सङ्गतित्वं तत्प्रकारकजिज्ञासाया अनन्तरमनभिधानादत आह यथा चेति । अवसरस्य अवसरपदार्थस्य । आकरे पञ्चमतत्त्वबोधादौ । अनन्तरवक्तव्यत्वमेवावसरः तत्र चातः परं किं वक्तव्यमिति जिज्ञासयैवानन्तराभिधानान्न सङ्गतिलक्षणाव्याप्तिरिति भावः । अनन्तरोहि दृष्टघमेवावसरः अत एवावसरतः कथकाशाक्तिनिरूपणमिति परिशिष्टव्याख्याने न्यायभास्करकृतोद्देशलक्षणा चात्र सङ्गतिरित्युक्तमित्यपि केचित् ॥ सार्वभौममतमाह शब्दान्तरेति । गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याद्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य गवादिपदशक्तिग्रहं विनानुपपत्तेः गोपदं गवि शक्तमसति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वादित्याद्यनुमानापेक्षा । उपमित्यात्मकस्य गवयादिपदशक्तिग्रहस्योपमानाधीनत्वात्पूर्वं तन्नापेक्षितमतः शब्दान्तरेत्युक्तम् । गवयादिपदस्य निःशक्तिकत्वग्रहेऽतिदेशवाक्यार्थज्ञानासम्भवात्तत्प्रतिबन्धार्थं गवयादिपदं किंचिदवच्छिन्नशक्तिमत्साधुपदत्वादित्येवंविधमुपमितिविषयीभूतस्य गवयादिपदस्यापि शक्त्यनुमानं प्रागपेक्षितं भवतीत्याशयेनाह सप्रवृत्तिनिमित्तेत्यादि । ननु यत्र मनसैव गवयपदवाच्यत्वग्रहसहकृतसादृश्यज्ञानादुपमितिस्तत्रोपमानस्य शक्त्यनुमानानपेक्षितत्वा-

---

(१) 'कासत्ति'

खिलमेवोपमानमितीहाप्युपजीवकत्वमेव सङ्गतिरिति केचित्। संभवति चेह निरूपणयोरपि कार्यकारणभावः।'अथ तत्पूर्वकम्'इत्यादिसूत्रे प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणात्। तच्छब्देन व्याप्त्यादिमत्य-

---

न्निखिलोपमानेऽनुमानापेक्षितत्वं न सम्भवत्यत आह अन्तत इति। वह्न्वादीत्यादिग्रन्थतस्तादृशसङ्गतेरलाभ एव केचिदित्यत्रास्वरसः॥ अथोपजीवकत्वसङ्गतेरनन्तराभिधाननियामकत्वोपेक्षायामनुमानोत्तरमेव प्रत्यक्षं किं न निरूपितमत आह सम्भवति चेति। इह प्रत्यक्षानुमानस्थले। निरूपणमत्र ज्ञानम्। न तु तदर्थकः शब्दः। प्रत्यक्षबोधकशब्दस्यानुमानबोधकशब्दं प्रत्यहेतुत्वात्। तथा च प्रत्यक्षस्य प्रागज्ञानेऽनुमानधीरेव न स्यात्कारणं विना कार्यानुत्पत्तेरतः प्राक् प्रत्यक्षं निरूपितमिति भावः॥ नन्वनुमानत्वादिरूपेणानुमानज्ञाने व्यभिचारात्प्रत्यक्षनिरूपणं नानुमाननिरूपणहेतुरत आह अथ तत्पूर्वकमिति। सामान्यतो व्यभिचारेऽपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणं प्रत्यक्षज्ञानजन्यमेवेति भावः। 'अथ तत्पूर्वकमनुमानं त्रिविधं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टं च'इति सूत्रम्। अथ प्रत्यक्षानन्तरम् अनुमानम् निरूप्यते इति शेषः। तच्च त्रिविधम् तदाह पूर्ववदिति। पूर्वं कारणम् तद्वत्तल्लिङ्गकम्। यथा आर्द्रेन्धनप्रभववह्निना धूमाद्यनुमानम्। शेषः कार्यम्। तद्वत्तल्लिङ्गकम्। यथा धूमादिना वह्न्याद्यनुमानम्। कार्यकारणभिन्नलिङ्गकं तु सामान्यतोदृष्टम्। यथा पृथ्वीत्वादिना द्रव्यत्वादेरनुमानमिति। वाचस्पतिमिश्रास्तु दृष्टमिति सर्वत्रान्वितम्। तथा च पूर्वमन्वयसहचारः तद्वत्तया दृष्टं गृहीतम् शेषो व्यतिरेकसहचारस्तद्वत्तया गृहीतम् सामान्यतस्तदुभयसहचारवत्तया गृहीतमित्येवं त्रैविध्यविवरणमाहुः॥ तच्छब्देन सौत्रेण। व्याप्त्यादीति। व्याप्त्यादेः प्रत्यक्षं यस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रत्यक्षप्रमाणपरामर्शादित्यर्थः। यथाश्रुते व्याप्त्यादिसाक्षात्कारपूर्वकत्वेनानुमाननिरूपणस्य सूत्राल्लाभेऽपि प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्यानुमाननिरूपणहेतुत्वालाभादसगत्यापत्तेः॥ [2] नव्यास्तु प्रत्यक्षफलानुमानफलयोः क्रमेण निरूपणे नियामकाकाङ्क्षायामाह सम्भवति चेति तत्पूर्वक-

---

(१) चिकीर्षादिज्ञान (?) हेतुना प्रवृत्त्याद्यनुमानम्'

(२) नव्यास्तु प्रत्यक्षप्रमित्यनुमानयोः क्रमेण निरूपणयथाश्रुतार्थकमिति प्राहुः॥

अथ अनुमानलक्षणम् ।

तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञान-मनुमितिः । तत्करणमनुमानम् ॥

क्षपरामर्शात् । अत्रापि सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वादिना तन्निरूपणात् । तस्य च प्रत्यक्षनिरूपणाधीनत्वात् । एवमनुमानभिन्नत्वेनोपमाननि-रूपणमपि अनुमाननिरूपणापेक्षमिति संक्षेपः ॥

---.o---

अथ अनुमानलक्षणम् ।

तत्र लक्षणस्वरूपप्रमाण्यादिभिरनुमाने निरूपणीये । करणस्य

मित्यादिसूत्रे चानुमानपदं भावव्युत्पत्त्यानुमितिपरम् एवं च व्या-प्त्यादिप्रत्यक्षेति यथाश्रुतमेव सम्यागिति प्राहुः ॥ नन्वेतावता सौत्र-क्रमस्योपपादितत्वेपि प्रकृतग्रन्थक्रमो नोपपादित इत्यत आह अत्रा-पीति । अनुमानखण्डेपीत्यर्थ. । सहचारेति । अत्र प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियसं-निकर्षजन्यज्ञानत्वरूपं [प्रत्यक्षमप्युक्तं] ग्राह्यम् । न तु साक्षात्कारत्व-रूपम् । तथा सति प्रत्यक्षप्रमाणनिरूपणस्य अनुमाननिरूपणहेतुत्वा-प्राप्तेरित्यवधातव्यम् । तन्निरूपणात् अनुमाननिरूपणात् ॥ तस्य चेति । प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन सहचारप्रत्यक्षजन्यत्वेन चानुमाननिरूप-णस्येत्यर्थः ॥ अनुमानोपमानयोरपि क्रमेण निरूपणे कार्यकारणभाव एव नियामक इत्याह एवमिति ॥

---o:---

अथ अनुमानलक्षणम् ।

अथानुमानपदेन भावव्युत्पत्त्यानुमितेरपि निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञात-त्वात्तत्रत्यतच्छब्देनानुमितेः परामर्शेनुमितेरनुमितावविशेषणत्वा-त्सप्तम्यर्थासंगतिरतः करणव्युत्पत्त्या लब्धमनुमानमेव परामृश्य व्याचष्टे तत्रेति । निरूपणीये इति । प्रकारान्तरेण व्याप्तिज्ञानत्वानु-मितिकरणत्वादिना निरूपणीयेनुमाने व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञान-जन्यज्ञानत्वप्रकारेणानुमितेरविशेषणत्वात्तत्रेत्यत्र सप्तम्यर्थे तादृशवि-

क्रियाभेदभिन्नमूर्तिकतया, क्रियालक्षणपूर्वकं तल्लक्षणमाह। व्याप्ती-

---

शेषणत्वमुपपादयितुं मध्ये पूरयति लक्षणस्वरूपप्रमाण्यादिभिरिति। तत्करणमित्यादिना लक्षणस्य तच्च लिङ्गेत्यादिना स्वरूपस्याथानुमानमित्यादिना प्रमाण्यस्य च निरूपणे यदनुमानं निविष्टं तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानत्वेनैवानुमितेर्विशेषणत्वान्नासंगतिरिति भावः॥ ननु प्रागुक्तक्रमेणानुमित्यनुमानयोर्द्वयोरेव निरूपणस्य प्रतिज्ञातत्वादनुमाननिरूपणपूर्वमनुमितिः कथं निरूपिता इत्यत आह करणस्येति। क्रियाया यो भेदो व्यावर्तकधर्मो व्याप्त्यादिज्ञानजन्यज्ञानत्वरूपोनुमितित्वादिस्तेन भिन्ना घटिता मूर्तिः शरीरमनुमितिकरणत्वादिरूपं यस्य तादृशत्वेनेत्यर्थः। तथा च विशिष्टबुद्धेर्विशेषणज्ञानं विनानुत्पत्त्या पूर्वमनुमितिर्निरूपितेति भावः। प्राञ्चस्तु नन्वनुमानस्य निरूप्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वादनुमितेर्निरूपणमर्थान्तरग्रस्तमत आह करणस्येतीति वदन्ति। तन्मन्दम्। तावताप्यनुमितेः प्रथमतो निरूपणेऽप्राप्तकाल[त्व]तादवस्थात्। किं च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वेनानुमाननिरूपणे हेतुभूतस्य व्याप्त्यादिज्ञानजन्यत्वेनानुमितिज्ञानस्य सम्पत्त्यर्थं यदि प्रागेवानुमितेर्निरूपणं तर्हि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं यज्ज्ञानं तत्करणमनुमानमित्येव मणिकारो ब्रूयात्। तावतैव विशेषणज्ञानसम्पत्तेः कृतमनुमित्यभिलापेन। अत्रोपजीव्योपजीवकभावेनार्थान्तरनिरास इति तु न वाच्यम् तस्य प्रकारान्तरेण सङ्गमादिति दिक्। आह मणिकार उक्तवानित्यर्थः। [व्याप्तीति स्वातन्त्र्येण पाठधारणम्। यथाश्रुते व्याप्तीत्यनेन क्रियालक्षणस्यैवोक्तत्वादसङ्गतेः।] तल्लक्षणमित्यनन्तरं वक्तुमिति पूरणीयम् आह अनुमितिलक्षणमाहेत्यपि कश्चित्। [क्रियालक्षणपूर्वकम् अनुमानरूप]क्रियाविशेषलक्षणपूर्वकमिति कः स्वार्थे तथा च अनुमानलक्षणपूर्वमित्यर्थः तल्लक्षणमाह अनुमितिलक्षणमाह क्वचिदाकांक्षावैचित्र्येण समासस्थैकदेशस्यापि तत्पदेन परामर्शादिति तु नव्याः। [व्याप्तीत्यादीत्येव पाठ इत्यन्ये। व्याप्तीत्यत्र इतिशब्दस्याद्यर्थबोधकत्वमित्यपरे। तयोः सम्यक्त्वमेव यदि तादृशग्रन्थ-

---

(१) 'क्रियाभेदेनुमितिस्तेन भिन्ना घटिता'

(२) 'व इत्याविनार्थान्त'

ति । अत्र व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानजन्यत्वमर्थः कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यवचनत्वात् ज्ञानपदोपसंधानेन च बाधिताबाधितसाधारणतज्ज्ञानलाभात् न भ्रान्तानुमित्यव्याप्तिरित्याहुः।तन्न।

स्यापि पुनः पुनर्धारणम् सम्प्रदायसिद्धम् । यन्नपतिमतमुत्थापयति] अत्रेति । अर्थ इति परेणान्वयः । व्याप्तीति । व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धयोः सामानाधिकरण्यं संसर्गविधया यदवगाहते वह्निव्याप्तिवैशिष्ट्यवत्पर्वतवैशिष्ट्यवान् धूम इत्याकारकं [वह्निव्याप्तिवैशिष्ट्यवत्पर्वतवैशिष्ट्यं धूमे इत्याकारकं वा] ज्ञान तज्जन्यत्वमर्थः । पदार्थतावच्छेदकेति । न च क्तान्तस्य विशिष्टपदस्य वैशिष्ट्याश्रयबोधकत्वाद्व्याप्तिवैशिष्ट्याश्रयत्वमेव पदार्थतावच्छेदकम् तत्प्रकारं ज्ञानं नोपाध्यायमतेपि हेतुरिति वाच्यम् । भावविहितक्तान्तस्य विशिष्टपदस्य वैशिष्ट्यपरतया व्याप्तेर्वैशिष्ट्यं यत्रेति व्युत्पत्त्या व्याप्तिवैशिष्ट्यस्यैव व्याप्तिविशिष्टपदार्थतावच्छेदकत्वादिति भावः। वचनत्वादिति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणतावच्छेदकविशिष्टस्य विशेष्यतावच्छेदकस्यैव कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययार्थत्वादिति भावः। इत्थं च नीलोत्पलत्वमित्यादौ तादृशसंसर्गेण नीलत्ववदुत्पलत्वस्यैव तादृशभावार्थस्य प्रकृत्यर्थे नीलोत्पलेऽन्वयान्नीलोत्पलीयं नीलत्ववदुत्पलत्वमित्यन्वयबोधः । एतेन तादृशभावप्रत्ययस्य यदि सामानाधिकरण्यत्वेन शक्तिस्तदा पदार्थतावच्छेदकयोरेकदेशतया तत्रान्वयासम्भव. यदि च तत्तत्पदार्थतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यत्वेन शक्तिस्तदा तादृशसामानाधिकरण्यस्याप्यवच्छेदकद्वयमात्रवृत्तित्वात्प्रकृत्यर्थस्य च तत्रानन्वयप्रसङ्गः कथं चिदवच्छेद्यत्वादिसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्य तत्रान्वयसम्भवेप्युत्पलत्वे नीलोत्पलत्वमित्यादिव्यवहारप्रसङ्ग तादृश सामानाधिकरण्यस्योत्पलत्वेपि सत्त्वात् नीलोत्पलत्वं न समेवतामित्यादिव्यवहारापत्तिश्चेत्यादिकं समाहितम । यत्तु तत्ताद्विशेषणतावच्छेदकादिभेदादनन्तशक्तिकल्पनापत्तेर्न कर्मधारयोत्तरभावप्रत्ययस्य उक्तरूपेण शक्तिः किं तु वृत्तित्वमात्रे तथा च नीलोत्पलत्वमित्यादौ [भाव]समान्यशक्त्योपस्थापितस्योत्पलत्वादेर्नीलान्वितवृत्तित्वेन सहा-

न्वयान्नीलवृत्त्युत्पलत्वं वाक्यार्थ इति मतम् तन्न। नीलोत्पलत्वमित्यादौ नीलोत्पलयोरभेदानुभवस्यापलापप्रसङ्गात्। वस्तुतो घटत्वमित्यादौ घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वरूपेण घटत्वस्यानुभवः सर्वसिद्धः तत्र घटस्य घटपदादेव लाभादितरावृत्तित्वादौ भावप्रत्ययस्य शक्तिः तत्रापि इतरत्वमाश्रयो वृत्तिमान् साकल्यघटकीभूतं प्रतियोगित्वमवच्छेदक च प्रत्येकमर्थः तथा च प्रकृत्यर्थस्य घटस्येतरत्वे तस्य चाश्रये आश्रयस्य वृत्तिमति वृत्तिमतः पुनरितरत्वेऽन्वयात् घटेतरावृत्तित्व[स्य सत्यन्तदलस्य] लाभः एवं प्रकृत्यर्थस्य घटस्य वृत्तिमति तस्य चेतरत्वे इतरत्वस्य च प्रतियोगित्वे प्रतियोगित्वस्य चावच्छेदके तस्य च पुनरितरत्वेऽन्वयाद्घटवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नत्वरूपस्य सकलघटवृत्तित्वस्य लाभः व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्चैकपदार्थानां परस्परमन्वयः न च विशिष्टस्यापदार्थत्वे प्रथमं विशिष्टवैशिष्ट्यान्वयबोधो न स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् क्वाचित्कस्य [प्रथमं] विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य विशिष्टे लक्षणादितोऽप्युपपत्तेः प्रकृत्यर्थे तत्त्वावच्छेदकस्य यादृशः सम्बन्धो भासते तादृशसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वादिकं ग्राह्यम् तेन घटत्वादिजाते. कालिकादिसम्बन्धेन घटेतरवृत्तित्वेपि न क्षति. न[1] वा विषयितासम्बन्धेन घटत्ववतो भेदस्य घटवृत्तित्वेपि घटत्वादेर्घटवृत्त्यन्योन्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वहानिः सत्त्वं प्रमेयत्वमित्यादौ च सदितरावृत्तित्वादेर्न भानमप्रसिद्धत्वात् किं तु सद्वृत्तिभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपसकलसद्वृत्तित्वादिमात्रं भासते न चैवमपि घटत्वमित्यादितोऽभावस्य गगनादेर्वा भानप्रसङ्ग, स्वातन्त्र्येणापि वृत्तिमतोऽन्वयात् [वस्तुत सदितरत्वावच्छेदेन वर्तमानभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सदिरावृत्तित्वं वाच्यम् तच्च सत्तायामस्त्येव सत्त्वं घटत्वमित्यादितो नाभावस्य गगनादेर्वा लाभप्रसङ्गः तेषां समवायसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात् प्रमेयत्वादौ तु कथितरीत्या सकलप्रमेयवृत्तितामात्रं भासते न तु तदितरवृत्तित्वमप्रसिद्धेः] इत्थं च नीलोत्पलत्वमित्यादिकर्मधारयस्थलेपि नीलाभिन्नोत्पलस्य भावप्रत्ययार्थेन सहान्वये नीलत्वसमवायिसमवायरूपस्य पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्य-

(१) 'न वा विषयतया घटेतरत्ववतो घटज्ञानस्य घटवृ'

स्थं भानं भवत्येव न चोक्तरीत्या भावप्रत्ययस्य शक्तिकल्पने गुरुत्वमित्यादितो रसवत्त्वस्य सयोगवत्त्वमित्यादितो द्रव्यत्वस्य [तद्रूपवत्त्वमित्यादितस्तद्रसवत्त्वस्य] प्रतीत्यापत्तिः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टप्रकृत्यर्थतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वस्यैव शक्यवर्गे प्रवेशे तु तत एव निखिलातिप्रसङ्गभङ्गादितरावृत्तित्वादौ शक्तिकल्पनायां मानाभाव इति वाच्यम् तादृप्येणानुभवानुरोधादेव तत्र शक्तेः कल्पनात् अव्यावर्तकस्यापि शक्यतावच्छेदकत्वादिति सम्प्रदायः । केचित्तु धर्मत्वेनैव धर्मे भावप्रत्ययस्य शक्ति तत्र च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिष्ठाधेयत्वसम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात् घटत्वमित्यादितो न द्रव्यत्वादेर्भानम् न वा पटादौ घटधर्मस्य द्रव्यत्वादेः सत्त्वेपि पटादौ घटत्वं नास्तीत्यस्य वाक्यस्यायोग्यत्वमित्याहुः । तन्मन्दम् । घटे घटत्वमित्यादिवाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वापत्तेः । घटधर्मत्वावच्छिन्ने [घटत्वे] घटवृत्तित्वस्यान्वयबोधे उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यस्यावश्यकत्वादिति । नव्यास्तु घटवत्त्वमन्यत्वमित्यादिमुख्यप्रयोगसम्भवाल्लाघवेन घटत्वादिकं जातिभेदत्वादिरखण्डोपाधिः भावप्रत्ययस्य शक्यतायामवच्छेकं घटत्वमित्यादौ तु घटत्वत्वादिप्रकारेण लक्षणयैव बुद्धिरिति प्राहु । तन्मन्दम् । तथा सति घटवत्त्वमित्यादौ प्रकृत्यर्थस्य घटवदादेर्भावार्थघटादौ आधेयत्वसम्बन्धेन अन्वयस्यानुपपत्ते । घटादिविशिष्टे घटादेरिव घटादौ घटादिमद्वृत्तित्वस्याप्यन्वयस्य निराकाङ्क्षत्वात् । घटवान्घटवानित्यत्रेव घटवति घट इत्यादावप्यन्वयबोधानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति संक्षेपः । ननु वह्निव्याप्तिवैशिष्ट्यवत्पर्वतवृत्तितावद्द्रव्यत्वमित्येवंपरामर्शजन्यानुमितावव्याप्तिस्तत्र व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताया द्रव्यत्वेऽभावादत आह ज्ञानेति । भ्रान्तानुमितिः भ्रान्तस्यानुमिति । तथा च तत्र व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणं यत्पर्वतवृत्तित्वं पर्वतरूपादौ प्रसिद्धं तस्य द्रव्यत्वादावारोपमादायैव लक्षणसंगम इति भावः । [यद्वा ननु काञ्चनमयपर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितावव्याप्ति तादृशपक्षवृत्तित्वाप्रसिद्धेरत आह ज्ञानपदमिति । तथा वह्न्यादिव्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणतत्तद्धर्मिवृत्तितायास्तत्तद्रूपावच्छिन्नवृत्तित्वत्वेन ज्ञानजन्यज्ञानत्वं तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तद्धर्मिकवन्ह्यादिसाध्यकानुमितेर्लक्षणमिति भावः।]

परामर्शेन नियमतो व्याप्तिवैशिष्ट्यादिसामानाधिक-

यत्तु ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादौ व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणह्रदध-
र्मत्वाप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासंभवादव्याप्तिरत उक्तं ज्ञानपदमित्यादि तत्तुच्छम्
तत्र तादृशसामानाधिकरण्यस्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासंभवस्यानुपदं
वक्ष्यमाणत्वेन संदर्भविरोधात् । केचित्तु बाधिताबाधितसाधारणे-
त्यस्य सदसत्साधारणेत्यर्थः तथा च सदुपरागेणासतो भानस्य
टीकाकृता स्वीकारादसदेव सामानाधिकरण्यमादाय ह्रदो वह्नि-
मानित्याद्यनुमित्यव्याप्तिनिरासाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः । परे तु
यत्र वह्निव्याप्तिविशिष्टत्ववद्गुणसंयुक्तत्ववान्धूम इत्यादिपरामर्शाद्गु-
णो वह्निमानित्यनुमितिस्तत्राव्याप्तिर्गुणसंयुक्तत्वरूपस्य पक्षधर्मत्व-
स्याप्रसिद्ध्या तज्ज्ञानासंभवादत आह ज्ञानेति बाधिताबाधितेत्यस्य
सदसत्साधारणस्य पक्षवृत्तित्वस्य ज्ञानलाभादित्यर्थ इत्याहुः ।
तन्मन्दम् । सदुपरागेणासतः संसर्गमर्यादयैव भानस्य टीकाकृदादि-
प्राचीनसंमतत्वेन प्रकारविधयाऽलीकस्य गुणसंयुक्तत्वादेर्भानासं-
भवात् । अन्यथा परमताविशेषप्रसंगादिति । [नव्यास्तु ननु बाध-
कालीनस्य परामर्शस्यानुव्यवसायेतिव्याप्ति न च आद्यज्ञानेऽबा-
धितत्वं विशेषणम् अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टबाधकालीनपरामर्शजन्यानु-
मितावव्याप्तिप्रसंगादत आह ज्ञानेति बाधिताबाधितेति बाधिता-
बाधितसाधारणपरामर्शत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वलाभादित्यर्थः तथा
च तादृशकारणत्वं लक्षणे निविष्टमिति नातिव्याप्तिः अत एव
बाधितपदमपि साधु संगच्छत इति प्राहुः ।] केचित्तु ननु चरम-
ज्ञानपदस्य [भ्रमपरत्वे प्रमानुमितौ] प्रमापरत्वे च भ्रमानुमितावव्या-
प्तिरत उक्तं ज्ञानेति इति क्रमेणावतारणिकामाहुः तच्चिन्त्यम् ॥ [वस्तु-
गत्या] तादृशपक्षधर्मताया ज्ञानमात्रनिवेशे धूमवान्पर्वत इति ज्ञान-
जन्यबुद्धावप्यतिव्याप्तिरतस्तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिज्ञानं निवे-
श्यमित्याशयेन दूषयति परामर्शेनेति । अनुमितिजनकज्ञानेनेत्यर्थः ।
नियमत इति । तथा च वह्निव्याप्तिसंबन्धविशिष्टपर्वतसंबन्धवान्
वह्निव्याप्यधूमवांश्च पर्वत इत्यादिसमूहालम्बनजन्यानुमितौ लक्षण-
सत्त्वेऽपि वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिधीजन्यप्रमानुमित्यव्याप्ति-

रण्यग्रहे मानाभावात् । गौरवेण तद्विषयत्वेनाहेतुत्वाच्च । सम्बन्धसम्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्टज्ञानत्वस्योपपादितत्वात् । भ्रमस्थले तादृशसामानाधिकरण्यासिद्ध्या तज्ज्ञानासंभवात् । अस-

---

रिति भावः ॥ ननु व्याप्तिसंबन्धविशिष्टपक्षसंबन्धनिश्चयत्वेन हेतुत्वादुक्तस्थलेऽनुमितिरेवाप्रसिद्धा कुत्राव्याप्तिरत आह गौरवेणेति । लाघवात्पक्षवृत्तौ व्याप्तिविशिष्टत्वनिश्चयत्वेन पक्षे वा व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वादिति भावः ॥ [ताद्रूप्येण हेतुना मास्तु तथाप्यनुमितिहेतुपरामर्शस्य पक्षधर्मिकव्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानत्वादिना व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वयोः सामानाधिकरण्यावगाहित्वानुमानादवश्यमुभयसामानाधिकरण्यावगाहित्वमतो नक्षत्वा(नोक्ता)नुमित्यव्याप्तिरत आह सम्बन्धेति । व्याप्तिसंबन्धपक्षसम्बन्धयोः सबन्धाग्रहेपीत्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्य पक्षधर्मिकव्याप्तिविशिष्टज्ञानस्य । उपपादितत्वादिति । 'यत्र वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दपरामर्शादनुमितिः' इत्यादिग्रन्थेन मूलकृतैवोक्तत्वादित्यर्थः । तथाच तादृशपरामर्श एव व्यभिचारान्नोक्तक्रमेणानुमानमिति भावः ।] ननु व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वं न व्याप्तिसम्बन्धावगाहिबुद्धित्वम् व्याप्तितत्संबन्धादिसमूहालम्बनादप्यनुमित्यापातात् किं तु व्याप्तिसम्बन्धसम्बन्धावगाहिबुद्धित्वमेव तत्कुतो लाघवमित्यत आह सम्बन्धेत्यादि तद्विशिष्टबुद्धित्वं तत्प्रकारकज्ञानत्वम् न तु सम्बन्धसम्बन्धावगाहित्वम् सम्बन्धसम्बन्धावगाहिसमूहालम्बनेऽतिप्रसक्तेः [अन्यथा दण्डी पुरुष इत्यादितो दण्डपुरुषसंयोगा इत्यस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेः] प्रकारता च विषयताविशेषः स च स्वरूपसम्बन्धः पदार्थान्तरं वा अत एवाधिकरणाभावयोः सम्बन्धस्य स्वरूपानतिरेकेपि तदीयसमूहालम्बनविशिष्टबुद्ध्योर्भेदः न च तुल्यविषयकत्वे विषयतावैलक्षण्येन बुद्धिभेदे साकारवादापत्तिरिति वाच्यम् बाह्यवस्तूनां प्रामाणिकतयापह्नोतुमशक्यत्वादित्यादेर्बौद्धाधिकारटिप्पण्यामुक्तत्वादिति भाव इति प्राञ्चः।[तन्मन्दम् विशिष्टबुद्धेः सम्बन्धसम्बन्धावगाहित्वमतेपि व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वापेक्षया व्याप्तिसम्बन्धविशिष्टबुद्धित्वस्य गुरु-

---

(१) इत प्रभृति प्राचीनमतम् ।

तया तुल्यत्वायोगादिति ।] नव्यास्तु ननु व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान नानुमितिजनकं व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धयोः समानाधिकरण्यावगाहिताकान्यत्वादित्यनुमानादुक्तगौरवं प्रामाणिकमेवेत्यत आह सम्बन्धेत्यादि व्याप्तिसम्बन्धपक्षसम्बन्धयोः सामानाधिकरण्याग्रहेपीत्यर्थः विशिष्टज्ञानत्वस्य विशिष्टस्य ज्ञानत्वं यत्रेति व्युत्पत्त्यानुमितिजनकीभूतविलक्षणज्ञानस्य उपपादितत्वात् मिश्रादिभिरुपपादितत्वादित्याहुः[2] ॥ ननु व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताया विशिष्टवैशिष्ट्यानिरूपितविषयिताविशेषेण ज्ञानपदार्थेऽन्वयाद्विलक्षणज्ञानलाभान्न वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिधीजन्यप्रमानुमित्यव्याप्तिरत आह भ्रमस्थल इति । तज्ज्ञानेति । व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वज्ञानेत्यर्थः । तथा च ह्रदो वह्निमानित्यादिभ्रमानुमितावव्याप्तिरिति भावः ॥ अथासदेव वह्निव्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणं ह्रदवृत्तित्वं भ्रमस्थले प्रसिद्धमत आह असदिति । अलीके चक्षुः सन्निकर्षादेर्व्याप्त्यादेः शक्त्यादेश्च विरहेण प्रत्यक्षादिप्रमाणतस्तत्ख्यात्यसम्भवात् । सत्त्वे चासत्त्वव्याघातात् । विनापि प्रमाणव्यापारं तद्बुद्ध्युपगमे च शशविषाणादिप्रतीतिदशायां वन्ध्यासुतादेरपि ग्रहप्रसङ्गात् । अगृहीतशशादिकस्य पुंसः शशविषाणमित्यादिप्रतीत्यनुत्पत्त्या क्लृप्तशशादिविषयतामादृत्य भ्रमत्वेनैव तादृशप्रतीत्युपपत्तावतिरिक्ताखण्डालीकविषयत्वे मानाभावात् । [3]शशविषाणयोः सम्बन्धोऽलीक इत्यादिव्यवहारस्य चापार्थकत्वात् । शशे विषाणमसदित्यादिस्थले चासच्छब्दस्यात्यन्ताभावप्रतियोग्यर्थकत्वादिति भावः । [न चासतोऽप्रसिद्ध्या तत्ख्यातिनिषेधस्यायोगः । तदीयसंसर्गत्वावच्छेदेन तत्प्रमात्वघटकत्वोपगमेनार्थतस्तन्निरासादिति भावः । नव्यास्तु लिङ्गासंसर्गाग्रहाल्लैङ्गिकासंसर्गाग्रहस्योपेयत्वात् भ्रमस्थलेनुमित्यनुत्पत्तेः कुत्राव्याप्तिरत आह असदिति असतः प्रमापरमर्शादनुत्पन्नस्य ख्यातिनिरासादनुमितिभिन्नत्वनिरासादिति वदन्ति ॥] लक्षणाव्या-

---

(१) 'विशिष्टज्ञान यत इति व्युत्पत्त्या'

(२) 'ति प्राहु । तच्चिन्त्यम् ।'

(३) 'शशविषाणमित्यादिव्यवहारस्य चापार्थकत्वा

त्त्व्यातिनिरासात् । अवान्तरवाक्यार्थायोग्यत्वनिर्णये महावाक्यार्थज्ञानानुदयात् । विषाणे शशसम्बन्धाभावनिश्चयदशायां शशविषाणजन्यमिदं कार्मुकमिति बुद्धेर्ब्रह्मणापि दुरुपपादत्वात् । न चात्र प्रमाण्यप्रस्तावात्प्रमैव लक्ष्या यदि च स-

---

न्निमुक्ताव्य लक्षणवाक्यतः शाब्दबोधोऽप्यनुपपन्न इत्याह अवान्तरेति । अयोग्यतासंशयस्याप्रतिबन्धकत्वादुक्तं निर्णय इति । तथा च ह्रद-धर्मता न व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणेत्यवान्तरवाक्यर्थायोग्यत्वनिश्चये तादृशपक्षधर्मताया न ज्ञानपदार्थेऽन्वयः सम्भवतीति भावः ॥ अत्रैव दृष्टान्तयति विषाण इति । विषाणत्वावच्छेदेनेत्यर्थः । शशसम्बन्धेति । शशविषाणेत्यत्र तत्पुरुषे शशपदेन लक्षितस्य शशसंबन्धिनस्तादात्म्येन विषाणेऽन्वये शशसम्बन्धिभेदग्रहस्येव शशसम्बन्धाभावग्रहस्यापि स्वतो विरोधित्वात् । शशसम्बधाभावेत्यस्यैव वा शशसंबन्धेनाभाव इति व्युत्पत्त्या शशसंबन्धावच्छिन्नभेदोर्थ । तथा विषाणजन्यं कार्मुकमित्यादिवाक्यस्थलीयान्वयबोधाभिप्रायेण [वा] इदम् निपातार्थस्य शशसम्बन्धादेः साक्षादेव विषाणादिनामार्थेऽन्वयसंभवादिति तु परमार्थः । [वैयाकरणमते शशविषाणमित्यादिवाक्यत शशसंबन्धवद्विषाणमित्याकारको बोध. तैर्लुप्तविभक्तिप्रतिसंधानस्यान्वयसहकारित्वस्वीकारात नामार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्य समासातिरिक्तस्थल एवाव्युत्पन्नतया मणिकृन्मतेपि शशपदस्य शशसबन्धपरतया वेति तु नव्याः । अनुभवानुरोधेनासमानाकारस्यापि विरोधित्वमित्यपि कश्चित् । अपरे तु शशस्य संबन्धो यत्रेति व्युत्पत्त्या शशसबंधाभाव इत्यस्य शशसंबन्धिभेदस्य लाभेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति प्राहुः । तच्चिन्त्यम् ॥] नचेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । प्रमैवेति । प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यकप्रमानुमितिरेवेत्यर्थः । तेन भ्रमानुमितेरप्यंशतः प्रमात्वेपि न क्षतिः । प्रमापदस्य भ्रमसामान्यभिन्नार्थकत्वे ह्रदः पर्वतश्च वह्निमानित्यादिसमूहालम्बनानुमितेरलक्ष्यत्वापत्तेरिष्टापत्तौ चोपाध्यायमतेऽपि तादृशसमूहालम्बनानुमितावेवातिप्रसङ्गसंभवादग्रे यदि चेत्यभिधानस्य संदर्भविरोधापत्तेरिति भाव । [सल्लिङ्गपरामर्शादित्यत्र सल्लिङ्गपरामर्शमात्रा-

लिङ्गकपरामर्शादपि भ्रान्तानुमितेस्तदा चरमज्ञानपदं प्रमापरमिति वाच्यम् । अव्याप्यापक्षधर्मयोस्तत्त्वावगाहिना परामर्शेन जनितायां वस्तुनः साध्यावगाहितया प्रमायामव्याप्तेः । लिङ्गोपहितलैङ्गिकभाननिरासेनांशिकभ्र-

---

दित्यर्थ इत्यपि वदंति ।] ननु भ्रमस्यालक्ष्यत्वे पृथिवीत्वादिहेतुनायां गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यादिभ्रमानुमितौ महानसीयेतरवह्निबाधसहकृतादयथार्थवह्निपरामर्शाज्जायमानायां पर्वतो महानसीयवह्निमानित्यादिभ्रमानुमितौ चातिव्याप्तिरत आह यदि चेत्यादि । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव गृहीतव्यापकतावच्छेदकरूपेणैव च पक्षे साध्यस्यानुमितिरित्युपाध्यायमतमालम्ब्योक्तं यदि चेति । प्रथमज्ञानपदस्य प्रमापरत्वे तद्दोषतादवस्थ्यमतश्चरमेति । प्रमापरमिति । प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यवत्ताप्रमापरमित्यर्थः । तेन ह्रदो वन्हिमान्पर्वतश्च वह्निमानित्यादिप्रमानुमितेरंशतो भ्रमत्वेपि न तत्राव्याप्तिनादवस्थ्यम्॥ यत्र व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मत्वस्य हेतौ न भ्रमः किं तु पक्षधर्महेतौ व्याप्यत्वमात्रस्य व्याप्ये वा हेतौ पक्षधर्मत्वमात्रस्य भ्रमस्तादृशपरामर्शजन्यप्रमायामव्याप्तिमाह अव्याप्येत्यादिना । वस्तुनो वस्तुगत्या । तथा च वह्निव्याप्यद्रव्यत्ववान् तादृशमहानसत्ववान्वा पर्वत इत्याकारकः परामर्शो यत्र द्रव्यत्वगतमेव पक्षधर्मत्वं महानसत्वगतमेव व्याप्यत्वं विषयीकरोति तत्रत्यायां पर्वतो वह्निमानिति प्रमायामव्याप्तिरिति भावः॥ ननु अनुमितिमात्रस्यैव साध्यव्याप्यवत्पक्षावगाहित्वादुक्तस्थलीयानुमितिर्लिङ्गांशे भ्रमरूपैव सा च न लक्ष्या भ्रमसामान्याभिन्नत्वरूपस्यैव प्रमात्वस्य लक्ष्यलक्षणयोर्निवेशनीयत्वात् पर्वतो ह्रदश्च वह्निमानित्यादिसमूहालम्बनानुमितेरलक्ष्यत्वेऽपि क्षत्यभावात्कुतोऽव्याप्तिरत आह लिङ्गेति । साधकाभावादित्यादिः । न च धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकतयैवानुमितेर्वह्निव्याप्यधूमादिविषयकत्वासिद्धिः अन्यथा विनापि धूमादिपरामर्शं आलोकादिपरामर्शाद्वह्न्यनुमितेरुत्पत्त्या व्यभिचारादिति वाच्यम् तावतापि द्रव्यत्ववत्पर्वतध-

---

(१) तेन ह्रदो वह्निमानिति भ्रमानुमितेरप्यंशतः प्रमात्वेपि न तत्रातिव्याप्तितादवस्थ्यम्'

मत्वस्यायोगात् । ईश्वरज्ञानतादृशज्ञानजन्यत्वस्य चाति-

मिकवह्नयनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव वह्निव्याप्यद्रव्यत्ववत्तानिश्चय-त्वेन हेतुतया तादृशानुमितिश्च प्रमात्वनियतत्वेन तत्राऽव्याप्तितादवस्थ्यात् । लाघवादेकविधव्याप्तेरेवानुमितिप्रयोजकत्वस्य व्यवस्था-प्यत्वादिति भाव. । [परे तु वह्नयनुमितौ उपनीतद्रव्यत्ववत्त(?)-त्वादेरिव वह्नयंशे धूमादेरपि प्रकारतया भानात्तादृशानुमितिर्भ्रमरूपै-वेत्यत आह लिङ्गेति अनुमितिमात्रस्याभ्रमत्वेन लक्ष्याप्रसिद्धेरित्या-दिः लिङ्गोपहितं लिङ्गविशिष्टं यल्लैङ्गिकं साध्य तस्यानुमितौ प्रका-रत्वनिरासेनेति प्राहुः । अपरे तु लिङ्गेति लिङ्ग लिङ्गतावच्छेदकं तदुपहिते तद्विशिष्टे लैङ्गिकस्य साध्यीयव्याप्यत्वस्य भाननिरासेन द्रव्यत्ववान्पर्वतो वह्निमानित्याकारकानुमितावांशिकभ्रमत्वस्याप्य-योगादित्यर्थ इत्यप्याहुः]॥ ननु पक्षस्य वस्तुगत्या साध्यवत्त्वे तत्रे-श्वरीयस्य व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताज्ञानस्य जन्य-तासत्त्वान्नाव्याप्तिरत आह ईश्वरेति । अतिप्रसञ्जकत्वाद्बह्निप्रत्यक्षा-दिसाधारणत्वात् । [इदमुपलक्षणम् व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतत्यस्य वैयर्थ्यमपि द्रष्टव्यम्] तथा च [तादृश] ज्ञानत्वाद्यनवच्छिन्नमेव जनकत्वं [जन्यतानवच्छिन्न वा] लक्षणे प्रवेश्यम् तच्च प्रकृतानुमि-तावीश्वरज्ञानस्य नास्तीति भावः । यद्यपि व्याप्तिविशिष्टत्वसमाना-धिकरणपक्षधर्मताया विषयिताविशेषेण[ज्ञानेऽन्वयात्तादृश] ज्ञानमेव लक्षणे प्रविष्टम् अन्यथा परामर्शेन नियमन इत्युक्तदोषतादवस्थ्यात् तत्र च प्रकृतसाध्यीयव्याप्तिप्रवेशे मानाभावात् यत्किंचित्पदार्थीय-व्याप्तिविशिष्टत्वसमानाधिकरणपक्षधर्मताया विषयिताविशेषेण ज्ञान-मादाय लक्षणसंभवान्न कुत्राप्यव्याप्तिसंभावना तथापि प्रकृतव्या-प्तिविशिष्टवैशिष्ट्यनिरूपितविलक्षणविषयितासम्बन्धेन धर्मत्वस्यैव ज्ञानपदार्थेऽन्वयात्सर्वसामञ्जस्ये पक्षपदार्थपर्यन्तप्रवेशवैयर्थ्यान्नैवम-न्वयो वाच्य इत्याशय । न च साध्यदिभेदेन व्याप्तेर्भेदादेकोपादाने ऽन्यसाध्यकाद्यनुमित्यव्याप्तिरतो जातिगर्भत्वध्रौव्ये न कुत्राप्यव्या-प्तिरिति वाच्यम् । तत्पक्षकतत्साध्यकतद्धेतुकानुमितित्वेन विशि-ष्यैव लक्ष्यतया जातिघटनाया अनावश्यकत्वादेकविधव्याप्तेरेव

(२) 'विशिष्टज्ञानत्वा'

प्रसञ्जकत्वात् । अत एव व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता तज्ज्ञानं वेत्यादिकमपास्तम् । यदपि व्याप्तिविशिष्टं पक्षधर्मश्चेति द्वन्द्वाश्रयणाद्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वावगाहिज्ञानजन्यत्व लभ्यते पदार्थयोरभेदेऽपि पदार्थतावच्छेदकभेदेनैव 'प्रमाणप्रमेय' इत्यादिसूत्रे अन्यत्र

सर्वत्रानुमितौ हेतुत्वादित्याशयादिति॥अत एव उक्तानुमित्यव्याप्तेरेव । विशेषविधि विना कारकविभक्तिमन्तर्भाव्यैव तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वादाह तज्ज्ञानं वेति । व्याप्तिविशिष्टे यत्पक्षधर्मताज्ञानमिति ज्ञानान्ततत्पुरुषोऽपि नेत्यर्थः । आदिपदात् व्याप्तिविशिष्टा व्याप्तिसमानाधिकरणा या पक्षधर्मतेत्यादिकर्मधारयपरिग्रहः ॥ मिश्रमतमुपन्यस्यति व्याप्तिविशिष्टमिति । अथ चार्थे द्वन्द्व इति पाणिनिसूत्रेण चार्थे समस्यमानपदार्थयोर्भेदे द्वन्द्वस्य विधानदुक्तवाक्यतः तव सल्लिंगपरामर्शालाभः तत्र व्याप्तिविशिष्टस्यैव पक्षधर्मतया तदुभयोर्भेदविरहादत आह पदार्थयोरिति।ननु न्यायसूत्रे द्वादशविधस्यैव प्रमेयस्य प्रविष्टत्वात्तस्य भेदः प्रमाणेऽस्त्येवेत्यतउक्तम् अन्यत्र चेति । अन्यत्र नीलघटयोरभेद इत्यादिवाक्ये । तथा च सूत्रेऽपि चार्थो भेदः समस्यमानपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकयोरेव ग्राह्यः । स च प्रकृतेऽपि व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वयोर्भेदादस्त्येवेति भावः । ननु पदार्थतावच्छेदकभेदेन द्वन्द्वविधाने घटावित्यादिसरूपैकशेषो न स्यात् द्वन्द्वापवादकस्य तस्य द्वन्द्वाप्रसक्तावसम्भवात् न च पदबोध्यभेद एव द्वन्द्वस्तथा च घटावित्यत्रापि घटपदबोध्यानां घटव्यक्तीनां परस्परभेदसत्वान्न द्वन्द्वाप्रसक्तिरिति वाच्यम् तथा सति घटकलशावित्येवमपि द्वन्द्वप्रसङ्गात् अनुशासनाभावेन तत्रैकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादिति चेन्न । सरूपैकशेषास्त्वेऽपि क्षत्यभावात् । यत्र विष्णुत्वसिंहत्वादिकं विभिन्नमेव हरिपदार्थतावच्छेदक तत्रैव तत्संभवाच्चेति दिक् । अत्र च नीलघटयोरभेद इत्यादिस्थले विभक्त्युपस्थाप्य द्वित्वादिकं न विशेष्यान्वित तस्यैकत्वेन बाधात् नापि विशेषणीभूतं नीलत्वघटत्वादावन्वितम् तयोः पदार्थतावच्छेदकत्वेनाकाङ्क्षाविरहात् । किंत्वनन्वितमेव । न चैवं द्विवचनवैयर्थ्यम् दारा इत्यत्र बहुवचनवत् [सुप्यते इत्यत्र एकवचनवच्च] साधुत्वार्थमेव तदुपयोगादिति ध्येयम् । स्वामिनो देवदेवरावित्यत्रेव व्युत्पत्तिवै-

च द्वन्द्वस्य दर्शनात् पदार्थद्वयाभेदबोधकाच्च कर्मधारयाद्भेदाभे-
दोदासीनपदार्थद्वयबोधजनकत्वेनैव द्वन्द्वस्य भेदात् विशिष्टपदस्य
वा धर्मपरतया व्याप्तिवैशिष्ट्यपक्षधर्मतयोर्लाभात् न चैवमालोको
वह्निव्याप्यो धूमवान्पर्वत इति ज्ञानजन्येऽतिव्याप्तिः एकत्र
तदुभयावगाहित्वस्योक्तत्वादिति केचित् तदप्यसत् । एवमपि
धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीतिज्ञानजन्येऽतिप्रसङ्गात् ।
एकरूपेण तदुभयावगाहित्वस्योक्तौ मीमांसकमतानुप्रवेशात् ।

च्चिद्यात्पदार्थतावच्छेदकेऽपि विभक्त्यर्थस्य द्वित्वादेरन्वय इ[ति अत
एव जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति न्यायसूत्रे पदार्थ इत्यत्रैकवचनं
जात्यादित्रयस्यैकशक्तिविषयत्वलाभार्थमिति वार्तिकव्याख्ये]त्यपि
वदन्ति । ननु पदार्थतावच्छेदकयोर्भेदेन द्वन्द्वविधाने नीलोत्पलमि-
त्यादिकर्मधारयस्थलेऽपि तदापत्तिरत आह पदार्थेति । भेदस्तादात्म्या-
तिरिक्तः संबन्धः । अभेदस्तादात्म्यम् । तथा चैकपदार्थधर्मिकपदार्था-
न्तरवैशिष्ट्यविषयताबहिर्भूतविभिन्नधर्मावच्छिन्नपदार्थद्वयविषयता-
कबोधजनकत्वेनेत्यर्थः । तेनैकदा नीलोत्पलमित्यस्य द्वन्द्वकर्मधारयो-
भयत्वेऽपि न क्षतिः । [भेदात् भेदव्यवहारात् ।] पदार्थयोर्भेदे द्वन्द्ववि-
धानेऽपि न क्षतिरित्याशयेनाह विशिष्टपदस्येति । व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
धर्मयोर्द्वन्द्वे अल्पस्वरस्य पक्षधर्मपदस्य विशेषविधिं विना पूर्वनिपाता-
पत्तिरत आह विशिष्टपदस्येतीत्यपि कश्चित् । ननु व्याप्तिविशि-
ष्टेन पक्षधर्मताया द्वन्द्वे वह्निव्याप्यद्रव्यत्ववान्पर्वत इत्यादिपरा-
मर्शेन व्याप्तिविशिष्टस्याविषयीकरणात्तज्जन्यानुमितावव्याप्तिरतो
वैशिष्ट्यपरतामाह धर्मेति । वैशिष्ट्यपरतयेत्यर्थः । न च विशि-
ष्टपदस्य तत्परत्वं न लक्षणया तस्य वाक्यत्वेन शक्त्यभावा-
दिति वाच्यम् । धातोरेव शक्त्या वैशिष्ट्यपरत्वात् । भावावि-
हितक्तप्रत्ययस्य निरर्थकत्वात् । एतदावेदयितुमेव प्रागपि विग्रहवा-
क्ये व्याप्तिविशिष्टमिति क्लीबनिर्देशः कृतः । नपुंसके भावे क्त
इत्यनुशासनादिति भावः । उक्तत्वादिति । 'तत्र व्याप्तिविशिष्टे'-
त्यादिमूलग्रन्थावच्छेदेनैकधर्मिणो मूलकृतोक्तत्वादित्यर्थः । उक्तत्वा-
द्विवक्षितत्वादित्यर्थ इत्यपि केचित्॥ द्रव्यमिति । तत्र व्याप्तिविशिष्टस्य

मिथस्तदुभयोपश्लेषावगाहित्वस्य च परामर्शाव्यापकत्वात् । न च तदुभयविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिकार्यताशालित्वमर्थः । पक्षधर्मतापदोपादानवैयर्थ्यात् । व्याप्तिवि-

---

धूमस्यैव द्रव्यत्वेन पक्षधर्मत्वावगाहनादिति भाव ॥ मीमांसकेति।मीमांसकैरनुमितित्वेनाभिमते [अनुव्यवसायाद्यात्मके]ज्ञाने उक्तलक्षणस्यानुप्रवेशादगतत्वादित्यर्थ ।तथा च वह्निव्याप्यवान्पर्वत इत्यादिपरामर्शाजन्यानुमितावव्याप्तेर्जातिगर्भतया वारणेऽपि वह्निव्याप्यो धूमो धूमवांश्च पर्वत इत्याकारकसमूहालम्बनस्यानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिरिति भाव ॥ ननु व्याप्तिसंबन्धपक्षसम्बन्धयो. परस्परवैशिष्ट्यावगाहित्वं वाच्य तथा चोक्तसमूहालम्बनस्यातथात्वान्नोक्तातिव्याप्तिरत आह मिथ इति । अव्यापकत्वाद्वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्यादिज्ञान एवासत्त्वात् । तथा च तादृशपरामर्शस्थलीयानुमित्यव्याप्तिरिति भाव.॥ लक्षणस्थं जन्यपदं जन्यताविशेषपरमतो वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यं पर्वतवृत्ति इत्यादिज्ञानजन्ये नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य निराचष्टे न चेति । तदुभयविषयकत्वनियतेति । व्याप्तिसम्बन्धविषयकत्वाभावस्य तादृशविषयकान्यत्वस्य वा पक्षधर्मताविषयकत्वाभावस्य तादृशविषयकान्यत्वस्य वाधिकरणावृत्तीत्यर्थ.। व्याप्तिविशिष्टत्वपक्षधर्मत्वोभयविषयकत्वनियतो यो धर्मः परामर्शत्व तदवच्छिन्नकारणतानिरूपितं कार्यत्वमस्त्यनुमिताविति तत्र लक्षणसत्त्वम् परामर्शाद्यनुव्यवसाये तु न परामर्शत्वादिना हेतुत्वम् किंतु प्रत्यक्षमात्रे विषयत्वेन तच्च न तदुभयविषयकत्वनियत घटज्ञानादौ व्यभिचारात् तत्तत्परामर्शप्रत्यक्षे विषयविधया घटादिस्मृतौ चोद्बोधकविधया तत्तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुतासत्त्वे तु धर्मपदं नानाव्यक्तिवृत्तिधर्मार्थकं वाच्यमिति भावः ॥ वैयर्थ्यादिति । स्वव्यापकतदुभयविषयकत्वसामानाधिकरण्यात्मके तदुभयविषयकत्वनियमे स्वव्यापकव्याप्तिविषयकत्वसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वस्यैव सम्यक्त्वादिति प्राञ्च.। तदुभयविषयकत्वाभाववदवृत्तित्वलक्षणनियमस्य निवेशेऽखण्डाभावघटकतया पक्षधर्मताविषयकत्वस्य वैयर्थ्याविरहेऽप्यनतिप्रयोजनकत्वादित्यर्थ इति

शिष्टं यत्पक्षधर्मताज्ञानमिति तु स्यात् । यद्यप्यत्रापीन्धनसमाना-

---

कश्चित् । न च व्याप्तिविशिष्टबुद्धौ व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणार्थमेव पक्षधर्मताप्रवेशः । तन्निवेशेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावतिव्याप्तिरतस्तद्वारणार्थं चरमज्ञानस्य व्याप्त्यविषयकत्वेनावश्यं निवेशनीयत्वे तत एव व्याप्तिविशिष्टबुद्धावप्यतिव्याप्तेर्निरासात् । न चैव व्याप्त्यविषयकत्वे सति व्याप्तिज्ञानजन्यत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वे व्याप्तिविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणत्वप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । परमेश्वरीयव्याप्तिज्ञानजन्यस्य वह्न्यादिप्रत्यक्षस्य वारकतयैव तस्य सार्थकत्वात् । यद्यपि पक्षधर्मताविषयकत्वानियतधर्मावच्छिन्नकारणतेत्यादेरेव सम्यक्त्वात् व्याप्तिपदोपादानवैयर्थ्यमित्यपि वक्तुं युज्यते न चैवं धूमवत्पर्वतविशिष्टबुद्धावतिव्याप्तिश्चरमज्ञानस्य पक्षधर्मत्वाविषयकत्वेन विशेषणीयत्वे चासम्भवोऽनुमितिमात्रस्यैव साध्यांशे पक्षसम्बन्धविषयकत्वादिति वाच्यम् साध्यादिभेदेन व्याप्तेरिव पक्षादिभेदेन पक्षधर्मताया अपि भिन्नतया धूमवत्पर्वतविषयकत्वनियतधर्मावच्छिन्नकारणताकत्वे सति धूमवत्पर्वताविषयकज्ञानत्वमित्युक्तावसम्भवविरहात् । तथाप्यभावाविषयकत्वपर्यवसन्नस्य व्याप्त्यविषयकत्वस्य चरमज्ञानाविशेषणत्वे लाघवम् । पक्षधर्मत्वाविषयकत्वप्रवेशे तु गौरवमेव । [धूमत्वाविषयकत्वेनोक्तौ गौरवविरहेऽपि] धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्याकारिकैवानुमितिरिति लिङ्गोपधानमतस्य प्रमाणिकत्वे सर्वत्रैवोक्तप्रकारो न सम्भवतीत्याशयेन पक्षधर्मतापदमात्रस्य वैयर्थ्यमुक्तम् । संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे साधारणधर्म[दर्शन]विषया हेतुमत्तानिश्चयजन्ये साध्यादिसंशयेऽतिव्याप्तिभिया व्याप्तिविशिष्टपदवैयर्थ्यं नोक्तमित्यपि कश्चित् । यत्र साध्यस्यैव हेतुत्वमनुमितत्मया चानुमितिः तादृशस्थलीयपक्षधर्मतामन्तर्भाव्योक्तक्रमेण लक्षणस्यासम्भवाद्व्याप्तिपदवैयर्थ्यं नोक्तमित्यप्याहुः ॥ इति तु स्यादिति । यद्यपि धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीत्यादिज्ञानस्यापि निरुक्तरूपवत्त्वात्तदनुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः पक्षधर्मांशे व्याप्तिप्रकारकत्वविवक्षणे तु मिश्रोक्तद्वन्द्वपरित्यागानौचित्यम् तत्राप्युक्तविवक्षासम्भवात् । तथापि

धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणेन्धनवानयमित्यादिपरामर्शजन्येऽव्याप्तिः अखण्डव्याप्तेरप्रसिद्धत्वात् भ्रमानुमितेर्लक्ष्यत्वे चात्राकाशमात्मन इत्यादौ नितरां तथा। तथापि तावत्पदार्थानां तथाविधपरस्परोपश्लेषाव-

---

व्याप्तिप्रकारकमित्यस्य व्याप्त्या प्रकारो यस्येति व्युत्पत्त्या व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताकमित्यर्थः। तथा च ज्ञानान्तकर्मधारयेऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनैवान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतया पक्षधर्मतावगाहित्वावच्छेदेन व्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारताकत्वस्य शब्दादेव लाभान्न विवक्षा। द्वन्द्व तु स्वातन्त्र्येणैव तद्विवक्षणीयमिति पूर्वतो वैलक्षण्यमिति भावः। अत्रापीत्यपिकारेण प्रागुक्तसमस्तसमासः समुच्चीयते॥ वह्निव्याप्येन्धनवानित्युक्तौ साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिमादाय कदाचित्प्रसिद्धिं कुर्यादतो विशिष्य निर्दिशति इन्धनसमानाधिकरणेति। अखण्डव्याप्तेरिति। यद्यपि तमो द्रव्यं रूपवत्त्वादित्यादौ तमःसमवेतत्वरूपस्य पक्षधर्मत्वस्याप्रसिद्धिरस्ति तथापि पक्षे धर्मताज्ञानमिति ज्ञानान्ततत्पुरुषेण पक्षांशे धर्मतावगाहिज्ञानलाभादेव न तद्दोष इत्याशयः। ननु साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाहितानिरूपितं यद्धेतौ साध्यसामानाधिकरण्यस्यावगाहित्वं तदेव व्याप्तिप्रकारकत्वं वाच्यमतो नोक्ताव्याप्तिरित्यत आह। भ्रमानुमितेरिति। [ननु साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिरत आह भ्रमानुमितेरितीत्यपि कश्चित्।] वृत्त्यनियामकसंयोगादिसम्बन्धेन साध्यहेतुभावेऽखण्डव्याप्तेः प्रसिद्ध्या तत्रत्यानुमितौ अव्याप्त्यसंभवात् वृत्तिनियामकसम्बन्धेन साध्यत्वसाधनत्वयोः सूचनार्थमत्रेत्युक्तम्। नितरामिति। अव्याप्तिरिति पूर्वेणान्वयः। [साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाहि यत्साधने साध्यसामाधिकरण्यावगाहि ज्ञानं तस्यैव व्याप्तिप्रकारकपदेन विवक्षया कथंचित्पूर्वोक्ताव्याप्तिवारणेपि] अत्र हेतुव्यापकत्वसाध्यसामानाधिकरण्ययोरप्रसिद्ध्या तदुभयावगाहित्वमन्तर्भाव्यापि लक्षणस्य कर्तुमशक्यत्वादव्याप्तिरेवेति भावः॥ तावदिति। प्रागुक्तक्रमेणान्वयं व्याप्तिघटकेत्यादिः। तथाविधमनुमित्युपयोगि यत्परस्परसम्बन्धावगाहित्वं

---

(१) 'अ । व्या'

गाहित्वमात्रं विवक्षितम् । न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिः । व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरनुगमात् । भवति हि धूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिवह्निसमानाधिकरणधूमत्वे वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमत्वे वा गृहीते नियमतो वह्निव्यभिचारधीप्रतिरोधः । तथाविधधूमसमानाधिकरणत्वादिकं तु न तथा । रासभादौ तद्ग्रहेऽपि व्यभि-

---

विशिष्टवैशिष्ट्यविषयिताविशेषरूपं तदेव विवक्षितं व्याप्तिप्रकारकपदेनेत्यर्थः । तेन धूमस्याधिकरणमधिकरणवृत्तिरभाव इत्याद्याकारकस्य तावत्पदार्थगोचरसमूहालम्बनस्य व्युदासः ॥ यद्यप्यन्योन्याभावादिगर्भान्वयव्याप्तिज्ञानस्थलीयानुमितावव्याप्तिः संभवति अत्यन्ताभावगर्भान्वयव्याप्तिनिविष्टवस्तूनामेव तावत्पदार्थेत्यादिना परामृष्टत्वात् तथाप्यन्वयव्याप्तीनां मध्येऽत्यन्ताभावगर्भायाः सिद्धान्तोक्तव्याप्तेरेवानुमित्युपयोगित्वमनुसृत्य शङ्कते न चेति । व्यतिरेकिणीति [व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावित्यर्थः । केचित्तु निरुक्तावगाहिताशून्यपरामर्शजन्यानुमितावित्यर्थः तथा चान्योन्याभावगर्भव्याप्त्यवगाहिपरामर्शस्यापि संग्रहान्न दोषः अग्रे विरोधप्रदर्शनेऽत्यन्ताभावप्रदर्शनमुपलक्षणमिति वदन्ति ।] तत्र परामर्शस्य पक्षे साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन हेत्ववगाहितयान्वयव्याप्तिप्रकारकत्वाभावादिति भावः ॥ व्याप्तिद्वये व्यभिचारधीविरोधित्वं ग्राहयति भवति हीति । धूमत्व इति । गृहीत इत्यग्रेऽन्वितम् ॥ ननु धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमसमानाधिकरणरासभवान्पर्वत इति ज्ञानसत्त्वेऽपि धूमे व्यभिचारज्ञानानुदयात्तस्यापि व्यभिचारधीविरोधित्वमतस्तज्जन्यानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिरत आह तथाविधेति । वह्निव्याप्येत्यर्थः । न तथा न पक्षधर्मांशे व्यभिचारधीविरोधि । तथा च तदवच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारधीविरोधिविषयप्रकारकतदवच्छिन्नवत्ताज्ञानजन्यत्वमर्थः । प्रागुक्तबुद्धिस्तु न रासभत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानस्य विरोधिनी । धूमत्वावच्छिन्नव्यभिचारधीविरोधित्वेऽपि न तस्य पक्षधर्मतया भानमतो न दोष इति भावः । नव्यास्तु ननु धूमव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यमात्र-

चारग्रहात् । व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिग्रहणाश्रयणाद्वा । न

मन्वयव्याप्तिस्तस्याश्च न व्यभिचारधीविरोधित्वं धूमव्यापकवह्नि-
समानाधिकरणो रासभ इति ग्रहेऽपि रासभो वह्निव्यभिचारीति प्रत्य-
यात्तत्कथं व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेन तदनुगम इत्यत उक्तम्
तथाविधेति तथाविधं धूमव्यापकवह्निनिरूपित धूमनिष्ठ समानाधि-
करण्य न तथा न व्याप्तिः रासभादौ पक्षवृत्तिरासभादौ [व्याप्तिग्रहेऽपि]
व्यभिचारग्रहादनुमित्यात्मककार्यस्यान्वयव्यभिचारग्रहात् तथा
चैतदर्थमेव धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वपर्यन्तं प्रागुक्तमिति
भाव इति प्राहुः ॥ ननु साध्यसामानाधिकरण्यस्यापि व्यभिचारधी-
विरोधिधीविषयतया तत्प्रकारकस्य वह्निसमानाधिकरणधूमवान्पर्वत
इति ज्ञानस्य जन्ये तदनुव्यवसायादावतिव्याप्तिः यादृशविशिष्टविष-
यकत्वेन व्यभिचारज्ञानविरोधित्वं तत्प्रकारकत्वोक्तौ चान्वय-
व्याप्त्यसंग्रहः केवल धूमव्यापको वह्निरिति ग्रहेऽपि धूमो वह्निव्य-
भिचारीति ज्ञानानुदयेन धूमत्वविशिष्टे वह्निव्यभिचारग्रहं प्रति
वह्नौ धूमव्यापकतानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वध्रौव्ये व्याप्तिनिश्चय-
त्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात् वस्तुतः समानाकारस्यैव
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया द्वयोरपि व्याप्तिबुद्ध्योर्व्यभिचारधीप्रतिबन्ध-
कत्वाभावादनुगमासम्भवः न च व्यभिचारधीपदेनान्वयव्याप्ते-
र्व्यतिरेकव्याप्तेश्चाभावविषयकज्ञानविशेषमुपादाय तद्बुद्धिप्रति-
बन्धकतावच्छेदकप्रकारितात्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्तेः प्रकारिताद्वय-
मनुगमय्य तादृशप्रकारितावच्छिन्नपक्षधर्मताज्ञानजन्यत्वमर्थ इति
वाच्यम् धूमो वह्निव्याप्यो नेति बुद्धावधिकरणं न धूमीयमित्यादि-
ज्ञानस्यापि विरोधितया निर्धूम[धूम]वान्पर्वत इत्यादिज्ञानस्यापि
निरूपकतया तज्जन्यानुव्यवसायादावतिव्याप्तेः प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकादिभेदेन प्रतिबन्धकत्वस्य भेदादेवमप्यनुगमस्य कर्तु-
मशक्यत्वाच्चेत्यस्वरसादाह व्यतिरेकेति । तथा च व्यतिरेकव्या-
प्तिज्ञान हेतुरेव न । कुतस्तज्जन्यानुमितावव्याप्तिरिति भावः । स्वयं
व्यतिरेकपरामर्शजन्यबुद्धेरर्थापत्तित्वोपगमादाश्रयणादित्युक्तम् ।
आचार्यैराश्रयणादिति तदर्थः ॥ [अथ स्थाणुत्ववत्ययं न स्थाणुः
स्थाणुर्न वेत्यादिभ्रमसंशयोत्तरं स्थाणुत्वव्याप्यवक्रकोटरादिमान-

च भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतामते तत्रा-

---

थमित्यादिविशेषदर्शनजन्ये अयं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वज्ञानजन्यत्वस्यापि तत्र सत्त्वादित्याशङ्कते न चेति ।]भ्रमसंशयेति । यद्यपि स्वमतेऽपि विशेषणज्ञानत्वेनोपनयादिधया च विशेषदर्शनस्य [भ्रम]संशयोत्तरप्रत्यक्षे हेतुत्वाद्धेतुतामत इत्यसंगतम् तथापि प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापि कालोपाधिविधया परामर्शजन्यत्वात्तद्वारणार्थमेवावश्यं किंचिद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नं पक्षीभूतपर्वतादिविशेष्यकत्वावच्छिन्नं वा परामर्शजन्यत्वमेव लक्षणे निवेश्यम् तथा च तत्तत्प्रकारकबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तद्विशेषणज्ञानत्वादिना हेतुत्वात्तत्तद्विशेषणज्ञानादिजन्यतायाः किंचिद्विशेष्यकत्वानवच्छिन्नत्वान्न तामादाय दोष । किं तु संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नजन्यतामादायैव । तादृशजन्यतायां धर्म्यन्तर्भावस्यावश्यकत्वादिति भावः । यत्तु कालोपाधिविधया परामर्शजन्यतामादाय प्रत्यक्षादावतिव्याप्तिं निराकर्तुं प्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नमेव परामर्शजन्यत्व लक्षणे निवेश्यम् तादृशं च न विशेषणज्ञानजन्यत्वं विशिष्टबुद्धित्वेनैव तदवच्छेदनादतो हेतुतामत इत्युक्तम् न च तथापि तदलौकिकप्रत्यक्षं तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रत्येव वा तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वात् व्याप्त्याद्युपनयजन्यतामादाय स्वमतेऽपि संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽतिव्याप्त्या हेतुतामत इत्यसंगतमेवेति वाच्यम् तादृशहेतुतायां मानाभावात् अप्रसिद्धसाध्यकानुमितेः साध्यविशेषणकत्ववारणाय तत्प्रकारकानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वावश्यकत्वे तत एवोपनीतप्रत्यक्षसंभवादिति मतम् तच्चिन्त्यम् । एतावतापि भावस्य स्थाणुत्वादेरलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्गोचरज्ञानत्वेन हेतुतायां बाधकाभावात् । तदुपनीतभानात्मके संशयोत्तरप्रत्यक्षे स्वमतेऽप्यतिव्याप्तिसंभवात् । अभावसाध्यकानुमितेरेवाप्रसिद्धसाध्यकत्वेनाभावप्रकारकानुभवत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्गोचरज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात् । प्रसिद्धसाध्यकपरामर्शस्य साध्यविशेष्यकानुमितिं प्रत्येव हेतुत्वात्ततः साध्यविशेषणकानुमितेरसंभवाच्चेति ध्येयम् । अत्र संशयोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे मानाभावः विशिष्टबुद्धिसामान्यसामग्रीत एवसंशयाद्युत्तरप्रत्यक्षस्यापि संभवात् एकको-

तिव्याप्तिः । तथाविधनिश्चयत्वेन हेतुताया विवक्षितत्वात् ।

ष्टिविशेषदर्शनस्यापरकोटिविशिष्टधीप्रतिबन्धकतयोपयोगात् न चैवं तदीयसंशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति तदीयविशेषदर्शनस्याहेतुत्वे संशयोत्तरं विशेषदर्शनोत्पत्तिदशायामपि तद्वत्ताप्रत्यक्षस्योत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् क्षणविलम्बस्य यथार्थनिर्णेतव्यत्वात् [न च वह्नि-व्याप्यधूमवत्तानिश्चयोत्तरं पर्वतधर्मिकवह्निविधेयकत्वावच्छिन्नं प्रत्येव वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वमुच्यतां लाघवान्न तु तादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वं गौरवात् स्वीक्रियता च तादृशविधेयताकत्वमनुमिताविव भ्रमसंशयोत्तरनिश्चयात्मकप्रत्यक्षेऽपीति तेनैव विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले संशयोत्तरप्रत्यक्षवारणं सम्भवतीति वाच्यम् अनुमितावेव पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारतानतिरिक्तस्य विधेयत्वस्य सर्वानुभवसिद्धतया निरस्यनया प्रत्यक्षे तस्य शङ्कानास्पदत्वादिति भावः] किं च भ्रमसंशयौ तद्धर्मिकतद्विपरीतज्ञानत्वेनानुगमय्य तादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरतद्धर्मिकतत्प्रकारकनिश्चयात्मकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्धर्मिकतद्व्याप्यदर्शनस्य हेतुत्व वाच्यम् अन्यथा व्यभिचारात् न चेदं युक्तम् अव्यवहितोत्तरत्वस्य स्वत्वादिगर्भत्वेन अननुगतत्वात् विशिष्टबुद्धिसामान्य प्रत्येव विपरीतनिर्णयस्य प्रतिबन्धकतया बाधभ्रमसत्त्वे तद्वत्ताप्रत्यक्षस्य विशेषदर्शनसहस्रेणाप्यसंभवात् निश्चयत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेन कार्यतावच्छेदकत्वासंभवाच्च न च तद्धर्मिकतद्वत्तावधारणात्मकप्रत्यक्षं प्रत्येव तद्धर्मिकतद्व्याप्यदर्शनस्य हेतुत्वम् नियमाविषयकत्वस्यावधारणत्वस्य सर्वत्र संशयोत्तरप्रत्यक्षेऽसंभवात् तस्याप्यर्थसमाजग्रस्ततया कार्यतानवच्छेदकत्वाच्च विषयिताविशेषस्यावधारणत्वस्य च मानाभावेन निरस्तत्वादित्याशयेन हेतुतामत इत्युक्ताऽस्वरसो व्यञ्जित. ॥ तथाविधनिश्चयत्वेनेति । पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वमात्रेणेत्यर्थः । न च तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्यापि कारणतावच्छेदके प्रवेशात्तन्मात्राभिधानमयुक्तम् । परामर्शधर्मिकतत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वातन्त्र्येणैवानुमितिहेतुत्वात् अन्यथा विशेष्यविशेषणभावभेदेन गुरुतरानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् । गृह्यमाणाप्रामाण्यकस्यैकस्य परामर्शस्योत्तरमन्यपरामर्शात्

विशेषदर्शनस्य च भ्रमादिविरोधित्वेन तत्त्वमित्युक्तत्वात् । अत

क्षणविलम्बेनैवानुमितेः स्वीकारात् । तदुत्तरपरामर्शाभावविशिष्टतत्त्वप्रामाण्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वेनैव वा हेतुत्वस्य वक्तव्यत्वादिति भावः । [केचित्तु भ्रमेत्यादि तथाविधनिश्चयत्वेनेत्यन्तमेक एव ग्रन्थः तेन विशेषदर्शनस्य विशेषणज्ञानविधया कुत्रचिज्जनकत्वेपि हेतुनामत इत्यस्य नासङ्गतिरित्याहुः ॥ ननु निश्चयत्वेन हेतुत्वविवक्षणेप्यनिव्याप्तितादवस्थ्यम् तद्विशेषदर्शनस्यापि तद्व्याप्यवत्तानिश्चयत्वादत आह । विशेषदर्शनस्य चेति । तथा च विशेषदर्शनस्य भ्रमादिविरोधित्वेन कारणत्वम् । अनुमितौ तु व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनातो वैलक्षण्यमिति भावः ।] भ्रमादीति । अन्यथा तमसि घटसंशयोत्तरं विनापि व्याप्यदर्शनमालोकसंयोगमात्रात् घटनिर्णयो न स्यादिति भावः । तत्त्व हेतुत्वम् । [व्याप्यप्रकारकज्ञान]व्यावर्तकधर्मदर्शनव्यञ्जकधर्मदर्शनालोकसंयोगादिसाधारणं भ्रमादिविरोधित्वमप्येकं युक्तमित्यावेदयितुमुक्तत्वादिति । वस्तुतस्तदपि वचनमात्रं न तु दोषस्थलीयपतित्वाभावव्याप्यदर्शनव्यावृत्त सम्भवतीति भावः । यद्यपि वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयत्वघटकदलद्वयस्य विशेषणविशेष्यभावेन गुरुतरकार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितिं प्रति तद्विशेष्यकतद्व्याप्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकताया एव लाघवेन कल्पनात् व्याप्यसंशयतोनुमित्यनुत्पत्तिसम्भवात् व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन नानुमितौ हेतुत्वम् किं तु व्याप्यप्रकारकज्ञानत्वमात्रेण तत्र च भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितत्वमेवापेक्षितम् न तु तन्निश्चयानास्कन्दितत्वम् संशयसाधारणस्य व्याप्यवत्ताज्ञानस्य क्वचिदप्यनुमित्यनुपधायकत्वात् व्याप्याभावप्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकतायामपि न भ्रमत्वनिश्चयानास्कन्दितत्वस्य भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितत्वस्य वा निवेशो भ्रमत्वनिश्चयास्कन्दितात् व्याप्याभावसंशयादप्यनुमित्यापत्ते यत्र च व्याप्याभावस्य भ्रमात्संशयाद्वानन्तरं व्याप्यपरामर्शस्तत्र भ्रमादेर्नाशोत्तरमेवानुमितिः गुरुतरं व्याप्यनिश्चयत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य क्षणविलम्बकल्पनाया न्याय्यत्वात् । तथापि व्याप्यतदभावसमुच्चयात्मकपरामर्शादनुमित्युत्पत्तये व्याप्याभावप्रकारकत्वानवच्छि-

एव लिङ्गवत्त्वादिलक्षणातिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्योपस्थितौ नाति-
व्याप्तिः । तथाविधवाक्यार्थप्रतिसन्धानत्वेन तस्य हेतुत्वात् । न
चोपनयार्थज्ञानजन्यन्यायार्थज्ञाने तच्छब्देन संकेतितशब्दान्तरेण

अव्याप्यप्रकारकत्वावच्छिन्नपक्षनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वरूपं पक्षधर्मि-
कव्याप्यवत्तानिश्चयत्वं गुरुतरमपि [हेतुतावच्छेदकीकृतमिति
प्राञ्च. । नव्यास्तु व्याप्यप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानवच्छिन्नपक्षनिष्ठ-
विशेष्यताकज्ञानत्वमेव पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वं वाच्यम्
अतस्ताद्रूप्येण हेतुतायां न विनिगमनाविरहावकाशः पक्षः साध्य-
व्याप्यवांश्च वेत्यादिसंशयस्य व्याप्यप्रकारतानिरूपितं यत्पक्षनिष्ठ-
विशेष्यत्वं तदेव व्याप्यप्रकारताभिन्नेन व्याप्याभावप्रकारत्वेनाव-
च्छिन्नमतस्तादृशसंशयादनुमित्यनुत्पादः संशयमात्रस्यैव प्रकार-
ताद्वयनिरूपितैकविशेष्यत्वात् अत एव लीलावतीप्रकाशेऽपि विरो-
धिनानारूपावच्छिन्नविषयताप्रतियोगिज्ञानं संशयः समूहालम्बने
तु विरोधिप्रत्येकप्रकारतावच्छिन्ना भिन्नैव विशेष्यता न तु विरो-
धिनानारूपनिरूपितैकेति संशयग्रन्थे स्फुटमभिहितमिति प्राहुः ॥
अत एवेति । तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणाघटकत्वादेवेत्यर्थः ।
लिङ्गवत्त्वेति । लिङ्गं व्याप्यम् । तथा च व्याप्यवत्त्वरूपो योऽतिदे-
शवाक्यार्थ. तस्य यज्ज्ञानं वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशं चत्वरपद-
वाच्यमित्याकारक तज्जन्यायामिदं चत्वरपदवाच्यमित्याकारो-
पमितावित्यर्थ. ॥ तथाविधेति । तादृशो योऽतिदेशवाक्यार्थः सादृ-
श्यं तत्प्रतिसन्धानत्वेनेत्यर्थः । न तु वाक्यार्थत्वस्यापि प्रवेशो गौर-
वान्मानाभावच्चेति ध्येयम् ॥ न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । न्याया-
र्थेति चिन्तामणिकृतां मते । तैः पञ्चावयवजन्यविशिष्टबुद्धिस्वीका-
रात् । स्वमते तूपनयार्थविशेष्यकनिगमनार्थप्रकारकबोधेऽतिप्रसङ्गो
द्रष्टव्य. । ननु वह्निव्याप्यधूमवानयमित्युपनयार्थज्ञानं न पक्षे व्याप्ति-
विशिष्टप्रकारकं मतुबर्थस्य वह्निव्याप्यधूमसम्बन्धिन एव तादा-
त्म्येन तत्र प्रकारत्वात् लक्षणघटकं च तादृशमेव ज्ञानमतो नाति-
व्याप्तिः तथा चायमित्यादिप्रयोगस्तु न सर्वसम्मत इत्यत आह

(१) इत प्रभृति ३७ पृष्टे १६ पङ्क्तिस्थ'केचित्तु विशिष्टवैशिष्ट्य'इत्यन्तो ग्रन्थ
एकस्मिन् पुस्तके लेखकमौर्ख्यात्त्रुटः ।

वा व्याप्यादिविशिष्टोपस्थितिद्वारा जनिते शाब्दबोधेतिव्याप्ति-र्व्युत्पादयिष्यते हि महावाक्यार्थज्ञानस्यावान्तरवाक्यार्थज्ञानजन्य-त्वम् तदादेश्च विशेषरूपेणोपस्थापकत्वमिति वाच्यम्। तत्रातिरि-क्तस्य पदजन्यत्वस्य कारणतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात् । निश्चय-

---

तच्छब्देनेति । ननु यत्र सोऽस्तीत्यादिवाक्यात् वह्निव्याप्यधूमवत्प-र्वतोऽस्तीत्यादिधीस्तत्रैवकारात्मक इव व्याप्त्यादिघटकीभूतप्रत्येकप-दार्थ एव तच्छब्दशक्तिज्ञानात्प्रत्येकपदार्थोपस्थित्या परस्परमन्वय-बोधो न त्वाहत्यैव तत्पदात् व्याप्यवत्पर्वतस्योपस्थितिरतो नातिव्या-प्तिरित्येवं यदि ब्रूयास्तदाप्याह संकेतितेति। यत्र वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वत एव डित्थादिपदस्य संकेतग्रहः प्रथमं जातः तत्र डित्थोऽस्तीत्यादिवा-क्यजन्ये वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतोऽस्तीत्याकारकशाब्दबोधेऽतिव्याप्तिरि-त्यर्थः । शब्दान्तरे निरुक्तव्युत्पत्तेरसत्त्वादिति भावः । ननु उपनयार्थज्ञानं न न्यायार्थबुद्धौ हेतुस्तद्घटकप्रत्येकपदजन्यपदार्थस्मृतेर्महावाक्यार्थ-ज्ञानपर्यन्तमसत्त्वेनावान्तरवाक्यार्थबोधस्य महावाक्यार्थबुद्धावहेतु-त्वा[त्त]त्कथं तत्रातिव्याप्तिरत आह व्युत्पादयिष्यत इति। पदजन्यप-दार्थस्मृतिमात्रं नान्वयबोधहेतु । किं तु पदप्रयोज्यं पदार्थधीमात्रम्। तच्चावान्तरवाक्यार्थबोधमादायैव तावत्पर्यन्तमस्तीति भावः । ननु तच्छब्दाद्बुद्धिस्थत्वेनैव पदार्थोपस्थितिरतः सोऽस्तीत्यादिवाक्यज-न्यबोधे कथमतिव्याप्तिरुक्तेत्यत आह तदादेश्चेति । व्युत्पादयिष्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ व्याप्यवत्त्वादेः संस्कार इव स्मरणेऽप्युपेक्षान्यतद्वत्ता-निश्चयत्वेन हेतुत्वस्य प्रामाणिकत्वे तत्रातिव्याप्तिवारणाय तथा-विधनिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नहेतुत्वं लक्षणे निवेश्यमित्याशयेनाह तत्रा-तिरिक्तस्येति । पदजन्यत्वस्येति । कारणत्वादिसंबन्धेन [घटादि]-पदादुपस्थितस्याप्याकाशादेः शाब्दबोधानुत्पत्त्या वृत्त्या पदजन्यत-दुपस्थितित्वेनैव तच्छाब्दबोधं प्रति हेतुत्वादित्यर्थः ॥ ननु चरमज्ञान-पदस्यानुभवपरत्वेनैव स्मृतेर्वारणसम्भवात्तथाविधनिश्चयत्वमात्रेण हेतुत्वं न लक्षणे प्रवेश्यम् किं तु तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वमेवा-

---

(१) 'यद्वा ननु ज्ञानपद' इति क्वचित्पाठः । तस्मिन् पुस्तके 'नातिव्या प्तिरिति भाव' (३६ पृष्ठे १३ पङ्क्तौ) इति ग्रन्थानन्तरमयं ग्रन्थः 'इत्यपि काश्चित्' (३६पृष्ठे १० पङ्क्तौ) इत्यस्याभावश्च ।

त्वस्याप्रवेशाच्च । न च तथापि तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं प्रति तत्त-
द्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वात्तादृशशाब्दबोधे
प्रत्यक्षे चातिव्याप्तिः दण्डो रक्तो न वेति संशये रक्तदण्डवानयमि-

---

त्यथानुमितावपि भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव
हेतुत्वादसंभवापत्तेस्तत्कृत शाब्दधीवारणमत आह निश्चयत्वस्येति।
ननु तच्छाब्दबोधे तदर्थकपदज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं तत्र च वृत्त्या स्वज-
न्यपदार्थोपस्थिते कारणताघटकप्रत्यासत्तित्वादेवोक्तातिप्रसङ्गनिरा-
ससंभवे पदार्थोपस्थितिहेतुतायां न पदजन्यत्वप्रवेशो मानाभा-
वादित्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमत आह निश्चयत्वस्येतीत्यपि कश्चित् ।
स्मृतिशाब्दरूपाया एव पदार्थोपस्थितेर्व्यापारत्वात् [तस्याश्च निश्चय-
त्वनियमात्] शाब्दबोधे पदार्थस्मृतित्वेन वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थि-
तित्वेनैव[वा] हेतुत्वं न तु निश्चयत्वेनेति नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ न
चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । तथापि पदार्थोपस्थितिजन्यतयातिव्या-
प्तेर्निरासेऽपि । अत्र च घटवदित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ न घटत्वा-
दिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं किं तु घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वमात्रेणाय
घटो न वेति संशयानन्तरमपि तादृशबुद्ध्युत्पादात् किं तु यत्र विशे-
षणतावच्छेदकांशे धर्मितावच्छेदकतया किंचिद्भासते तत्रैव तत्प्र-
कारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् यथा नीलघटवदित्यादौ घटत्वविशिष्टवि-
शेष्यकनीलनिश्चयत्वेन [हेतुत्वम्] इत्यावेदयितुं तत्तदित्यभिहितमिति
ध्येयम् । वस्तुतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्न वेति संशयदशायां वह्नि-
व्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नप्रकारताकस्येव तादृश[विशिष्ट]पर्वत-
त्वावच्छिन्नविशेष्यताकस्यापि ज्ञानस्यानुत्पादादुभयत्रैव पर्वतवि-
शेष्यकवह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वम् । जन्यता तु वह्निव्या-
प्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताकज्ञानत्वेनैव बोध्या विशेष्यत्व-
प्रकारत्वयोर्द्वयोरपि तादृश [ज्ञानविषयताक]त्वादेवं च विशिष्टस्य
वैशिष्ट्यबुद्धौ [एक]विशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमिति बुद्धौ चोभयत्रापि वि-
शेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वमित्यावेदयितुं तत्तदित्य-
भिहितमिति ध्येयम् । विशेष्ये विशेषणं तत्रापि च विशेषणान्तरमित्या-
दिज्ञानस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानतया तत्र विशेषणतावच्छेदकप्र-
कारकनिश्चयस्य हेतुत्वासम्भवात् तत्तदित्युक्तमित्यपि केचित् । काले

ति ज्ञानानुदयादिति वाच्यम् । ज्ञानोपरमेपि विशिष्टविषयोपधाने-

कपोतन्यायेनैव शाब्दधीरिति मते तादृशप्रत्यक्षं प्रत्येव विशेषण-
तावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्व शाब्दादेस्तादृशविषयतायाः पदा-
र्थोपस्थित्यादेरेव नियामकत्वसम्भवादिति मते वा न शाब्दादाव-
तिव्याप्तिरतः प्रत्यक्षे चेत्युक्तम् । ननु विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशे-
षणतावच्छेदकप्रकारज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् न तु निश्चयत्वेन गौर-
वात्तत्कुतोऽतिव्याप्तिरत आह दण्डो रक्तो न वेति । तादृशसं-
शयानुव्यवसायस्तु रक्तत्वेन दण्ड सदेहमीत्याकारो रक्तत्वतदभा-
वप्रकारकदण्डविशेष्यकज्ञानवत्त्वावगाही न तु रक्तत्वविशिष्टदण्ड-
ज्ञानावगाही । रक्तदण्डं संदेह्मीत्यनुव्यवसायस्तु रक्तदण्डकोटिकस्य
तादृशधर्मिकस्यैव संशयस्य । न तु दण्डधर्मिकरक्तत्वसंशयस्य ।
तदीयत्वे वा विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव । न चैवं दण्डो रक्तो
न वेति संशयानन्तरमयं रक्तदण्डवान्न वेत्यौचित्या वर्जितः संशयो
न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । सत्त्वे वा तस्यापि विशेष्ये
विशेषणमित्यादिरीत्यैव स्वीकारात् ।] के चित्तु विशिष्टवैशिष्ट्य-
विषयताकस्याप्युक्तसंशयस्यानुभवसिद्धतया विशेषणतावच्छेदक-
प्रकारकज्ञानत्वेनैव तादृशबोधहेतुत्व न तु तादृशनिश्चयत्वेन व्यभि-
चाराद्गौरवाच्च न च संशयसाधारणज्ञान[मात्र]स्याप्रामाण्यानिश्चया-
[ना]स्कन्दितस्यैव कार्यजनकतया तत्तदप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छि-
न्नाभावत्वेन हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यम् सर्वत्रैवाप्रमाण्यज्ञानस्यानु-
गतरूपेण तद्विरोधित्वस्य दुर्वचत्वेनाप्रामाण्यनिश्चयानां तत्तद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुतया गौरवानवकाशात् [विशेषणतावच्छे-
दक][2]प्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वपक्षे एव तदप्रमाण्यज्ञानमात्रस्य
कार्यविरोधितया तत्तदप्रमाण्यनिश्चयव्य[क्तीनामिव तदप्रमाण्यसं-
शयव्य]क्तीनामप्यभाव[कूट]स्य तत्तद्व्यक्तित्वेनैव विशिष्टवैशिष्ट्यधी-
हेतुत्वकल्पनायां विपरीतगौरवापत्तेरित्याहुः ॥ विशिष्टेति । घटत्वादि-
विशिष्टो यो विषयस्तद्विषयकत्वेनेत्यर्थः । तथा च वि[3]नश्यदवस्थज्ञानज-
नितयोरिच्छाद्वेषयोर्घटमिच्छामि घटं द्वेष्मीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्य-
प्रत्यक्षे व्यभिचाराच्च ज्ञानत्वं तदीयकारणतावच्छेदके निविष्टमिति

---

(२) 'भट्युत निश्च' (३) 'निन्यज्ञानज'

नेच्छाद्वेषयोः कृतेश्च साक्षात्काराद्विशेषणविषयकाद्विशिष्टसंस्कारादेव विशिष्टस्मरणाच्च तद्विषयकगुणानां तत्र हेतुत्वेन

भावः । तेनाविनश्यदवस्थज्ञानजनितेच्छादेरिच्छात्वाद्यंशे निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्य तज्जनकज्ञानादिच्छात्वादिप्रकारेण तादृशेच्छादेर्द्वितीयसाक्षात्कारस्य च प्रागुपनीतघटादिविषयकेच्छात्वादिनिर्विकल्पकादेव सम्भवात्तादृशस्थले व्यभिचारासम्भवेपि न क्षतिः । ननु ज्ञानस्येच्छाद्वेषौ प्रति कार्यसहभावेन हेतुत्वमते विनश्यदवस्थज्ञानेन तयोरजननात् कस्य प्रत्यक्षे व्यभिचार इत्यतः स्थलान्तरमाह कृतेश्चेति । न च कृतिसाक्षात्कार एव विषयोपनीतभानार्थं विषयस्मृतेरावश्यकत्वान्न व्यभिचारः । सप्रकारकतद्विषयकत्वेनेच्छादिसाधारणेनैव तद्विषयकालौकिकप्रत्यक्षेपि हेतुत्वादिति भावः । ननु प्रत्यासत्ति[विषय]विधया विशिष्टविषयकस्मृतेरनपेक्षायामपि विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वानुरोधात्तदपेक्षावश्यकीति कुतो व्यभिचार इत्यत आह विशेषणविषयकादिति । तथा च विशिष्टबुद्धावपि न विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं स्मरणे व्यभिचारात्किं तु तद्विषयकत्वेनैव । तच्च कृत्यादिसाधारणमतो नैतदनुरोधेन [विषय]स्मृतेरावश्यकत्वमिति भावः । समानविषयकत्वेनैव संस्कारस्मृत्योः कार्यकारणभावाद्विशेषणविषयकसंस्कारात्कुतो विशिष्टस्मृतिरित्याशङ्कामपनेतुं विशिष्टसंस्कारादित्युक्तम् । तत्रेति । तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोध इत्यर्थः । तथाच विशेषणतावच्छेदकीभूततत्तद्धर्माभावाप्रकारकतत्तद्धर्मप्रकारकत्वेन तत्तद्धर्मप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिततत्तद्विशेषणनिष्ठविशेष्यताकत्वेनैव वा तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ हेतुत्वाल्लक्षणे च तादृशप्रकारताकज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुताया एव निवेशान्नातिव्याप्तिरिति भावः । यद्यपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारतामात्रेण विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिहेतुत्वे वह्निव्याप्यांशेऽनुद्बुद्धसंस्कारात्पर्वतेन्द्रियसंयोगदशायां वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षापत्तिः संस्कारात्मकस्यैव संनिकर्षस्य वह्निव्याप्यांशे सत्त्वात् धूमो वह्निव्याप्यो न वेत्याकारिकाया ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेः सम्भवाच्च न चापाद्यतत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तिविशेषान्प्रति तत्तदुद्बोधकस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनात् तदभावादेव तादृशप्रत्यक्षापत्त्यसम्भवः तत्तत्प्रत्यक्षव्यक्ती-

न्यूनवृत्तिज्ञानत्वस्याप्रवेशात् । इच्छादितः संस्काराच्चानुमितेरनुदयात् । संस्काराद्यन्यत्वस्य गुरुतया ज्ञानत्वेनैव तत्र हेतुत्वात् । न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिः। सामान्यतः प्रत्यक्षे विषय-

---

नां पूर्वं स्मृतिव्यक्तीः कल्पयित्वा तत्तत्स्मृतौ तत्तदुद्बोधकव्यक्तित्वेन हेतुत्वकल्पनामपेक्ष्य तत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तिष्वेव तत्तदुद्बोधकव्यक्तीनां हेतुत्वकल्पनायां लाघवादिति वाच्यम् [यतो] विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षव्यक्तीनां पूर्वं विशेषणतावच्छेदकप्रकारिकाः स्मृतिव्यक्तयोऽनुभवसिद्धास्तत्रत्यप्रत्यक्षव्यक्तीनां शाब्दानुमित्योर्वा[2]त्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानैर्जनितप्रत्यक्षव्यक्तीनां चापाद्यत्वात् न हि तादृशप्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि हेतुत्वमुद्बोधकव्यक्तीनां[क्लृप्तं]येन[3] तदभावादेव तादृशप्रत्यक्षानिरासः सम्भवति । तथापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकसंस्कारसत्त्वे बद्धबुद्धिदशायां विशिष्ट[वैशिष्ट्य]प्रत्यक्षं तत्तद्बुद्ध्यभावविशिष्ट[तादृश]संस्कारत्वेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोध प्रति प्रतिबन्धकत्वकल्पनाददोषः न च ज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमपेक्ष्योक्तप्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवम् । ज्ञानोपरमेऽपि विशिष्टविषयोपधानेन कृत्यादिसाक्षात्कारोत्पत्त्या व्यभिचारेण ज्ञानत्वस्याप्रवेशानियमेन तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनागौरवस्य प्रामाणिकत्वादित्याशयः ॥ नन्वनुमितावपि व्याप्याभावाप्रकारकव्याप्यप्रकारकत्वमात्रेण हेतुत्वम् न तु ज्ञानत्वान्तर्भावेणेत्यसम्भव एवेत्यत आह इच्छादित इति । ननु साध्यव्याप्यवत्पक्षावगाहीच्छाद्वेषयोर्द्वितीयक्षणे प्रायशोऽनुमितिस्त्वयापि वाच्येच्छादिजनकस्य परामर्शात्मकज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वात् कृत्युत्तरञ्च द्वित्रिक्षणेऽनुमित्यनुत्पादो निर्णेतुमशक्य इत्यतः स्फुटं व्यभिचारस्थलमाह संस्काराच्चेति ॥ संस्कारादीत्यादिपदादिच्छाद्वेषकृतीनां परिग्रहः । ज्ञानत्वेनैवेति । तदन्तर्भावेणैवेत्यर्थः । तत्र अनुमितौ ॥ न च परामर्शानुव्यवसायेऽतिव्याप्तिरिति । तथाविधानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य विवक्षितत्वादिति प्राक्तनो हेतुरनुषञ्जनीयः । सामान्यतो हीत्येव वाग्रे पाठ । तेन न चेत्यत्र हेत्वलाभेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् ॥ विषयत्वेनेति । साक्षात्करोमीति प्रतीतिसाक्षिकाविलक्षणविषय-

---

(१) 'पुरुषवि' (२) 'स्थर्यवि'

(३) 'तत्तज्ञानादेव तादृशनियमः संभवति'

त्वेन तत्तद्विषयकप्रत्यक्षे तत्त्वेन कदाचिज्ज्ञानादिप्रत्यक्षे ज्ञानत्वा-

---

त्वेनेत्यर्थः । तेनातीन्द्रियस्य गुरुत्वादृष्टादेः सत्यपीन्द्रियसंनिकर्षे न प्रत्यक्षम्। न तु निर्विकल्पकविषयत्वेनेत्यर्थः। ज्ञानादेः सविकल्पकमात्रवेद्यत्वात्तत्प्रत्यक्षे व्यभिचारापत्तेः। अत्र च कारणस्य तादात्म्यं कार्यस्य तु लौकिकविषयत्व प्रत्यासत्तिस्तेनातीतविषयकप्रत्यक्षेऽतीतविषयाणामहेतुत्वेपि न क्षतिः। ननु लौकिकविषयत्वस्यैकस्याभावात्कार्यतावच्छेदकसम्बन्धाननुगमात्कथमनुगतः कार्यकारणभावः लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वादेरपि सन्निकर्षभेदेन नानात्वात् न च साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयत्वमेव कार्यताघटकः सम्बन्धस्तादृशविषयतया च प्रत्यक्षं नातीतादावतो न व्यभिचार इति वाच्यम् शुक्तिमृगतृष्णादिधर्मिकस्य तद्रजतमेवेदं तज्जलमेवेदमित्यादिप्रत्यक्षस्य दोषविशेषजन्यस्य तादृशविषयतासम्बन्धेनातीतरजतजलादावपि सत्त्वेन व्यभिचारात् तत्रापि तद्रजतं साक्षात्करोमीत्यनुभवात् न च तत्र तादृशविषयतांशे भ्रमः मानाभावात् साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयताया लौकिकसन्निकर्षस्येव दोषविशेषस्यापि[1] जन्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तावेकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वत् लौकिकस्येव दोषविशेषजन्यस्यापि रजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षस्य रजतानयनगोचरप्रवृत्तिहेतुतयोपादानप्रत्यक्षनिष्ठप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकत्वेन तादृशविषयताया लौकिकसन्निकर्षजन्यदोषविशेषजन्यप्रत्यक्षविशेषसाधारणत्वाच्च[3] वस्तुतो विषयत्वस्य ज्ञानसमानकालीनतया निरुक्तविषयत्वावच्छिन्नस्य घटादेः प्रत्यक्षप्राक्कालेऽसत्त्वात् तादृशविषयत्वेन हेतुत्वं व्यभिचार्येव [तादृशविषयत्वाभावव्दवृत्ति धर्मवत्त्वेन हेतुत्वे न दोष] इत्यत आह तत्तद्विषयकेति । अत्र तत्तत्पदं विषये प्रत्यक्षे चोभयत्रान्वितम् तथा च तत्तद्विषयकत्वविशिष्टतत्तत्प्रत्यक्षव्यक्तित्वेन कार्यत्वम् तत्तद्विषयव्यक्तित्वेन हेतुत्वम् तत्र च कार्यस्य विषयता[मात्रं] कारणस्य तु तादात्म्यं प्रत्यासत्तिः न च तत्तद्विषयकत्वस्य कार्यतावच्छेदके प्रवेशो व्यर्थः तत्प्रत्यक्षव्यक्तेरेव विषयतासम्बन्धेनान्यत्रापि सत्त्वेन व्यभि-

---

(१) दोषस'   (२) 'विशिष्या'

(३) 'लौकिकालौकिकभानविशेषसाधारणत्वाच्च'

चारवारकत्वादिति भावः। ननु तत्तत्परामर्शव्यक्तिप्रत्यक्षे तत्तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुत्वे परामर्शप्रत्यक्षसामान्यं प्रत्यपि परामर्शत्वेन हेतुत्वमावश्यकं यद्विशेषयोरिति व्याप्तेस्तथा च तदनुव्यवसायेऽतिव्याप्तिरेवेत्यत आह कदाचिदिति । प्रमाणाभावात्तादृशी व्याप्तिरेव न। सती वा तत्तत्परामर्शत्वव्यापकीभूतज्ञानत्वादिधर्मावच्छिन्नकारणतामादायैव चरितार्था न परामर्शत्वेन हेतुत्व व्यवस्थापयतीति भाव. । यद्यपि विषयस्य प्रत्यक्षं प्रति हेतुत्वे मानाभावः न च घटादिविषयस्य नाशदशायामपि तदिन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वात्तदुत्तरकालं तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् यदा यत्र यत्कार्यस्योत्पत्तिस्तदव्यवहितप्राक्क्षणे तत्र तत्कारणमिति व्याप्तेः कारणतासंपादकतया विषयनाशकालावच्छेदेन विषयसन्निकर्षात्मककारणविरहादेव तदसम्भवात् [न त्र यदा यद्वृत्तिकार्यस्योत्पादस्तदव्यवहितपूर्वं तद्वृत्तिकार्यस्य कारणमित्येव व्याप्ति. कारणताया ग्राहिकेति विनष्टविषयस्य प्रत्यक्षवारणार्थं विषयस्य हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम्] कार्यकारणभावान्तरकल्पनागौरवेण घटीयरूपे चक्षुःसंयुक्तसमवायसत्त्वे विद्यमानस्यासन्निकृष्टरूपान्तरस्य प्रत्यक्षप्रसङ्गेन च तादृशव्याप्ते प्रतिहतत्वात् न च शब्दप्रत्यक्ष प्रत्यवश्यं कर्णावच्छिन्नशब्दत्वेन विषयस्य हेतुत्वमन्यथा कर्णानवच्छिन्नस्यापि तस्य प्रत्यक्षापत्ते. स्वावच्छिन्नत्वप्रत्यासत्त्या कर्णस्य तत्र हेतुत्वे कर्णावच्छिन्नसंयोगादेरपि श्रावणप्रत्यक्षप्रसंगादिति वाच्यम् तावतापि ज्ञानादिसाक्षात्कारे विषयस्य हेतुत्वाप्राप्तेः । तथापि सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षादौ सामान्यकारणे गुरुत्वाद्यतीन्द्रियपदार्थानामप्रत्यक्षतयाऽवश्यं विषयाणां विशेषतो हेतुत्वं वाच्यम् । तद्विरहादेव गुरुत्वादेरतीन्द्रियत्वात् । यत्तु तेषामतीन्द्रियत्वानुरोधेन साक्षात्कारत्वनिरूपितविषयत्वेन [तादृशविषयतावद्वृत्तिधर्मशून्यत्वेन वा] प्रत्यक्षसामान्यं प्रति हेतुत्वम् तत्र च लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकतया सिद्धस्य लौकिकत्वाख्यविषयताविशेषस्य कार्यतावच्छेदकसंबन्धत्वान्न व्यभिचारः धर्मविधयैव सबन्धविधयापि कार्यतावच्छेदक[त्व]सिद्धौ बाधकाभावान्नव्यमते कारणताया अतिरिक्तपदार्थत्वेन तदवच्छेदकोपलक्षितस्यैव पूर्वसत्त्वापेक्षणादिति वदन्ति। तन्मन्दम् । कार्यताद्यवच्छेदकत्वे-

(१) 'गुरुत्वादिकमादाय तदकल्पनात् । केचित्तु '

दिना तद्धेतुत्वम् । न तु यावानेव तत्तदितरत्वादिर्विषयनिष्ठो धर्मः तेन तद्विषयत्वेन च कार्यकारणभावः । मैत्रावलोकितचैत्र-निर्मितनीलेतरघटतद्विषयकत्वादिना तत्त्वेऽनन्तकार्यकारणभा-वप्रसङ्गात् । मानाभावात् । अन्यथोपपत्तेश्च । अथ विशिष्टस्मरणे अतिव्याप्तिः न चोपेक्षान्यत्वेन तत्र हेतुत्वम् उपेक्षात्वं हि न जातिश्चाक्षुषत्वादिना संकरप्रसङ्गात्

न विषयत्वसिद्धावपसिद्धान्तात् । अन्यथा विशिष्टबुद्ध्यादौ विशेष-णज्ञानादिजन्यत्वं विशिष्टबुद्धित्वादिना वह्न्यनुमितिं प्रति च वह्नि-व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्व न स्यात् । [लाघवात्] विषयताविशेषस्यैव तादृशजन्यतावच्छेदकत्वौचित्यादिति दिक् ॥ तत्तदितर-त्वादिरिति । व्याप्यप्रकारकत्वव्याप्याभावप्रकारकेतरत्वादीत्यर्थः ॥ परामर्शत्वस्य विशेषणचतुष्टयघटितत्वात्तत्साम्यप्रदर्शनार्थं मैत्राव-लोकितेत्यादिविशेषणचतुष्टयमुक्तम् । घटतद्विषयकत्वेति । द्वन्द्वात्परस्य त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकं सबन्धात्तादृशघटत्वेन हेतुत्वम् [तद्विषयकप्रत्य-क्षसामाग्न्या च]तद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन च कार्यत्वमित्यर्थः ॥ इष्टापत्तौ बाधकमाह मानाभावादिति ॥ नन्वेतादृशकार्यान्यथानुपपत्तिरेव मानं भविष्यतीत्यत आह अन्यथेत्यादि । मैत्रावलोकनादि-सामाग्न्या द्रव्यप्रत्यक्षादिसामाग्न्या च तादृशप्रत्यक्षस्योत्पत्ते-रित्यर्थः । तथा चार्थसमाजग्रस्तत्वान्नोक्तरूप कार्यतावच्छेदक-मिति भावः । [अथेति ।] विशिष्टस्मरण इति । वह्निव्याप्यधूम-वत्पर्वतस्मरण इत्यर्थः । संशयोत्तरं तदाकारस्मृत्यापत्तिभयेन स्मृतिजनकतायामपि निश्चयत्वप्रवेशादित्याशय । यद्यपि [वह्नि]व्या-प्यवत्तादिसंस्कारं प्रति व्याप्यवत्त्वनिश्चयत्वेन हेतुत्वात्तादृशसंस्कारा-नुत्पत्त्यैव व्याप्यवत्त्वादिसंशयान्न तद्गोचरस्मृतेः संभव इत्यनुभवस्य निश्चयत्वेन [स्मृति]हेतुतायां मानाभावान्न विशिष्टस्मृतावतिव्याप्ति-संभावना । तथापि व्यापारीभूतसंस्कारं प्रत्यनुभवस्य निश्चयत्वेन हेतुत्वे फलीभूतस्मृतिं प्रत्यपि ताद्रूप्येण हेतुत्वमावश्यकम् फलव्यापारौ प्र-त्येकरूपेणैव करणस्य हेतुत्वादिति प्राचीनमतेनेदम् । इदं तु चिन्त्यते

आंशिकत्वोपगमाच्च नापि प्रवृत्तिनिवृत्त्यजनकत्वमजिज्ञा-

धूमत्वपर्वतत्वादिरूपेण बाष्पवृक्षादिगोचरादपि वह्निपरामर्शात्पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पादादनुमितिं प्रति वह्निव्याप्तिधूमत्वपर्वतत्वादिनिरूपितविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि[विषय]ताविशेषेणैव हेतुत्वं न तु धूमपर्वताद्यन्तर्भावेण व्यभिचारात् [पक्षसाध्ययोर्विशिष्य प्रवेशेऽपि हेतावतथात्वात्] स्मरणे तु धूमादिकमन्तर्भाव्यैव तथात्वमन्यथा धूमत्वेन बाष्पगोचरादप्यनुभवात्ताद्रूप्येण धूमस्मरणं[2] स्मृतेरगृहीतग्राहित्वप्रसङ्गात् अनुमितिजनकतावच्छेदकरूपेण स्मृतावहेतुत्वात्कथं तत्रातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति । [आचार्यमते त्वयं दोषः तन्मते करणीभूतज्ञाने धूमत्वादिना यादृशवस्तुनो भानं फलेऽपि तथेति तु नव्याः ।] यत्तु ज्ञानपदस्य करणव्युत्पत्त्यभिप्रायेण शङ्कतेऽथेति विशिष्टस्य स्मरणं यत इति व्युत्पत्त्या विशिष्टसंस्कारेऽतिव्याप्तिरित्यर्थ इति तन्न । संस्कारानुत्पत्त्यैवेत्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधापत्तेः । केचित्तु यादृशस्मृतौ वह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेनानुगतरूपेणोद्बोधकविधया हेतुत्वं तादृशस्मृतावतिव्याप्तिरित्यर्थ इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । उपेक्षान्यत्वेनेत्यादिग्रन्थस्य [व्याप्त्यविषयकत्वेनेत्यादिग्रन्थस्य च] विरोधापत्तेः । तत्र हेतुत्वमिति । स्मृतौ हेतुत्वमित्यर्थः । तथा च व्याप्यवत्तानिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नहेतुत्वस्य लक्षणे प्रवेशान्न [विशिष्ट]स्मरणेऽतिव्याप्तिरिति भावः । [ननु] उपेक्षात्वं यद्येकं सुवचं स्यात्तदा तद्भिन्नत्वं स्मृतिजनकतावच्छेदकं भवेत् तदेव तु न संभवतीत्याशयेनाह उपेक्षात्वं हीति । संकरेति । चाक्षुषत्वं विहायोपेक्षात्वं तृणस्पार्शनादौ उपेक्षात्वं विहाय चाक्षुषत्वं कामिनीदर्शनादौ वर्तमानमेकत्र तृणचाक्षुषे संकीर्णमित्यर्थः । चाक्षुषत्वव्याप्यं नानैवोपेक्षात्वं निरुच्य तत्तद्भेदकूटमेव स्मृतिजनकतावच्छेदकं यदि ब्रूयात्तदाह आंशिकेति । [एकस्मिन्नेव ज्ञाने किंचिदंशे उपेक्षात्वस्य कस्मिंश्चिदंशे तदभावस्यानुभवादित्यर्थः ।] न च व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वमित्यादावनुक्तत्वादांशिकत्वं न जातिबाधकमिति वाच्यम् । रूपहान्यसंबन्धे वा तदन्तर्भावादिति भावः । [सांकर्यघटकपरस्पराभाववद्वृ-

---

(१) 'दासभे' (२) 'स्मरणप्रसङ्गात् [तथा च स्मृतेरगृहीतग्राहित्वेन प्रामाण्यापत्तेः]'

सिताविषयत्वं वा तादृशादपि स्मृत्युत्पादात् नापि संस्का-
राजनकत्वम् तज्जनकतावच्छेदकरूपान्तरापरिचयात् अन्योन्या-
श्रयप्रसङ्गात् संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्भवे स्मृतिजनक-

त्तिताया आभावत्वं निरवच्छिन्नविशेषणतया ग्राह्यम्। तथा च सांक-
र्ये पर्वांशिकत्वस्याप्यन्तर्भाव इति कश्चित्।] नापि प्रवृत्तीत्यादि।
तथा च तद्गोचरप्रवृत्त्यजनकत्वे सति तद्गोचरनिवृत्त्यजनकं यत्तद-
न्यज्ञानत्वेन तद्गोचरस्मृतौ हेतुत्वम्। तद्गोचरप्रवृत्तिनिवृत्त्युभयजनक-
त्वेन तत्प्रत्येकजनकत्वेन वा तद्गोचरस्मृतिहेतुत्वे व्यभिचारादभावद्व-
यगर्भतेति ध्येयम्। अजिज्ञासितेति। तथा च तत्प्रकारकस्मृतौ तद्ध-
र्मव्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाया अजनकं यद्यत्तदन्यज्ञानत्वेन हेतुत्वम्
व्याप्यधर्माणामननुगमात्तद्धर्मव्याप्यधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकज्ञान-
त्वमप्यननुगतमतस्तादृप्येण स्मृतिहेतुत्वासंभवादत्रापि निषेधद्वयग-
र्भतावश्यकीति भावः। तादृशादपीति। प्रवृत्त्याद्यजनकादपीत्यर्थः।
नापि संस्कारेति। तथा च पर्वतधर्मिकव्याप्यवत्तास्मरणं प्रति तदा-
कारसंस्कारजनकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वान्न व्याप्यवत्तानिश्चयत्वावच्छि-
न्नहेतुताघटितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति भावः। तज्जनकतावच्छेद-
करूपान्तरेति। निश्चयत्वभिन्नस्य संस्कारजनकतावच्छेदकरूपस्यापरि-
चयादित्यर्थः। तथा च निश्चयत्वमात्रस्य तथात्वे स्मृतावपि तादृ-
प्यैणैव हेतुत्वं फलव्यापारौ प्रत्येकरूपेण करणस्य हेतुत्वनियमादित्यु-
क्तातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति भावः। ननु तद्धर्मिकतत्प्रकारकस्मृताविव
तादृशसंस्कारेऽप्यनुभवस्य तदाकारसंस्कारजनकज्ञानत्वेनैकरूपेण
हेतुत्वं वाच्यम् [2]अतो नातिव्याप्तिरत आह अन्योन्येति। अत्रावच्छेद्यम-
वच्छेदकीभूतं च संस्कारजनकत्वं विभिन्नव्याप्तिघटितमतोऽन्योन्या-
श्रयत्वम् इतरथा पुनरात्माश्रयो द्रष्टव्यः। [रूपान्तरापरिचयादिति
स्मृतिजनकतावच्छेदकरूपभिन्नस्यापरिचयादित्यर्थः ननु संस्कारे
स्मृतिजनकज्ञानत्वेन हेतुत्वमत आह अन्योन्येति तथा च स्मृति-
जनकताग्रहे सति संस्कारजनकत्वरूपापेक्षान्यत्वज्ञानं तज्ज्ञाने सति
स्मृतिजनकताज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इत्यपि कश्चित्।] ननु तद्धर्मिक-
तत्प्रकारिका यावत्यो ज्ञानव्यक्तयस्तादृशसंस्कारानुत्पादिकास्तत्त-

---

(१) 'निश्चयत्वेन (२) 'तथा च कारणतावच्छेदकभेदान्नातिव्याप्ति'

भेदकूटवत्त्वमेवोपेक्षान्यत्वं निरुक्त्य तद्विशिष्टतद्धर्मिकतत्प्रकारकनिश्चयत्वेन तादृशस्मृतौ तथाविधसंस्कारे च हेतुत्वं वाच्यमतो नातिव्याप्ति[र्न वान्योन्याश्रयादि]रत आह संस्कारेति । उपेक्षात्मकज्ञानादि[त] इत्यादि. । तदप्रवेशादिति । उपेक्षान्यत्वाप्रवेशादित्यर्थ । न च स्मृताविव संस्कारेपि समानाकारनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वादुपेक्षात्मकनिश्चयात्संस्कारानुत्पत्तिरेव दुर्घटेति वाच्यम् । समानाकारोपेक्षाबुद्धिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन समानाकारसंस्कारं प्रति प्रतिबन्धकत्वोपगमादुपेक्षाज्ञानोत्तरं तन्नाशे सत्येव ज्ञानान्तरेण संस्कारोत्पादादिति भावः । नव्यास्तु चाक्षुषचक्षुसंयोगौ प्रति चक्षुष्ट्वद्रव्यत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यां चक्षुषो हेतुतया फलव्यापारौ प्रति एकरूपेण करणस्य हेतुत्वनियमे व्यभिचारात्समानाकारज्ञानत्वेनैव स्मृतिजनकत्वम् संस्कारं प्रत्येव निश्चयत्वेन हेतुतया संशयात्संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्भवात् न च विनिगमनाविरहः समानाकारज्ञानत्वेन संस्कारहेतुत्वे संशयजन्यानामनन्तपण्डसंस्काराणां तन्नाशकत्वेन कारणान्तराणां च कल्पनापत्तेरेव विनिगमकत्वात् तथा च स्मृतौ नातिव्याप्तिशङ्कापि न चात्यन्ताजनकमिदंहव्यावृत्तेन निश्चयत्वेन हेतुत्वसम्भवे तत्साधारणेन समानाकारज्ञानत्वेन स्मृतिहेतुत्वमन्याय्यम् तथा सत्युपेक्षाज्ञानस्याप्यत्यन्ताजनकतया तद्व्यावर्तकेनोपेक्षान्यत्वेनापि स्मृतिजनकत्वस्यावश्यकत्वापातात् वस्तुतः समानप्रकारकज्ञानत्वेनापि न स्मृतिहेतुता किं तु स्मृतिसामान्ये ज्ञानत्वमात्रेण तद्धर्मिकतत्प्रकारकस्मृतिं प्रति तादृशसंस्कारत्वेन हेतुत्वस्यावश्यकतया तत एवातिप्रसङ्गभङ्गादिति प्राहुः । यत्तु संस्कारं प्रत्यपि समानाकारज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम् न तु तादृशनिश्चयत्वेन गौरवात् संशयेन संस्कारोत्पादेपि उद्बोधकसमवधानाविरहादेव ततः स्मृत्यनुत्पादसम्भवादिति तन्न । संशयजन्यपण्डसंस्कारव्यक्तीनां नाशार्थं हेत्वन्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गात् यस्य पुंसः पटसंस्कारसत्त्वेपि तत्सदृशवस्तुविशेषदर्शनादेव पटस्मृतिः तत्पुरुषीयपटस्मृतिसामान्यं प्रति तत्पुरुषीयतादृशवस्तुदर्शनत्वेनानुगतैकरूपेणैवोद्बोधकस्य हेतुतया संशयजन्यसंस्कारसत्त्वे तादृशवस्तुदर्शनदशायां तत्पुरुषीयपटस्मृत्यापत्तेः [ब्रह्मणापि] वारायितुमशक्यत्वाच्चेति दिक् । अन्ये तु निश्चयत्वघटकदलद्वयस्य विशेषणविशेष्यभावेन गुरुतरकार्यकारणभावद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवेन तद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारं प्रति तद्वि-

शेष्यकतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तद्विशेष्यकतत्प्रकार-कज्ञानत्वमात्रेण हेतुत्वं चेत्युभयकल्पनमेवोचित संशयोत्तरवर्तिनि-श्चयादपि संदेहनाशानन्तरमेव संस्कारोत्पादसम्भवादिति प्राहुः। तन्मन्दम्। तत्प्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपिततन्निष्ठाविशेष्यताकज्ञान-त्वपर्यवसितेन निश्चयत्वेन हेतुतायां निश्चयत्वघटकदलद्वयस्यैवास-म्भवात्। एतेन व्याप्यसंशयोत्तर व्याप्यवत्त्वस्य संशयाकारस्मृतेरुत्प-त्तिभयेन व्याप्यवत्तायाः स्मृतौ न तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वम् किं तु व्या-प्यवत्ताज्ञानत्वमात्रेण व्याप्याभावप्रकारकस्मृतिं प्रति व्याप्याप्रकार-कव्याप्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वादेव व्याप्यभावप्रकारकत्वनि[1]-यतस्य व्याप्यसंशयत्वस्य स्मृतावसम्भवात् न च व्याप्याभाववत्ता-स्मृतिं प्रति व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेनेव व्याप्यवत्तास्मृतिं प्रत्यपि व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुतायां प्रमाणप्रसरे तदप्युचि-तमुभयथैव संशयाकारस्मृतेर्वारणसम्भवादिति वाच्यम् व्याप्य-वत्तास्मृतौ व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे व्याप्याभावाप्रकारकत्व-स्य हेतुतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवम् व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रति तु व्याप्याप्रकारकत्वघटितेन व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वेऽव-च्छेदकलाघवमित्यस्यैव विनिगमकत्वात् तथा च व्याप्यवत्तास्मृतौ नातिप्रसङ्गशङ्कापि तत्र निश्चयत्वेनाहेतुत्वादित्यपि मतं निरस्तम्। प्रागुक्तदिशा निश्चयत्वस्य दलद्वयाघटितत्वात्। पर्वतो वह्निव्याप्या-भाववान्न वेत्यादिसंशयादपि तादृशसंशयाकारस्मृत्यापत्तिभयेन व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रत्यपि व्याप्याभावाप्रकारकत्वघटितेन व्याप्याभाववत्तानिश्चयत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वेन विपरीतगौ-रवाच्चेति दिक्। केचित्तु संस्कारं प्रति निश्चयत्वेन हेतुत्वोक्ता-वपि यत्रायं घट इत्यादिप्रत्यक्षानन्तरं दिवसान्तरेऽयं न घट इत्या-कारकं ज्ञानं तत्र तादृशज्ञानद्वयेन क्रमाज्जनितस्य घटत्वतदभा-वगोचरसंस्कारद्वयस्य सत्त्वादयं घटो न वेति संदेहात्मकस्मृत्या-पत्तिः न च विरुद्धोभयकोट्योरेकदा उद्बोधकसमवधानविरहान्न तथा स्मृतिरिति वाच्यम् यस्य पुंसो घटत्वतदभावयोः संस्का-रसत्त्वे तदुभयसदृशवस्तुविशेषदर्शनादेव तदुभयस्मृतिस्तत्पुरुषी-यघटत्वतदभावस्मृतिसामान्यं प्रत्येव तत्पुरुषीयतादृशवस्तुदर्शन-

(१) 'घटितस्य'

तायां तदप्रवेशाच्च नाप्यनुभवत्वेन तथात्वम् संस्कारस्य फल-
नाश्यतया सकृदनुभूतस्य स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गात् समाना-

त्वेनानुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुत्वेन तत्समवधानस्यापि सम्भवात्
तथा च तादृशसंशयाकारस्मृतेर्वारणार्थमिदत्वावच्छेदेन घटत्व-
प्रकारकस्मृतौ तदवच्छेदेन घटत्वाभाववत्तास्मृतिसामग्र्यास्तादृश-
धर्मिकघटत्वाभाववत्तास्मृतौ च तादृशघटत्ववत्तास्मृतिसामग्र्याः
प्रतिबन्धकत्वस्य प्रामाणिकतया स्मृतिजनकतायामिव संस्कारजन-
कतायामपि निश्चयत्वं न प्रवेशनीयमन्यथैव संशयोत्तरं तदाकार-
स्मृतेर्वारणादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । संशयजन्य[पण्ड]संस्कारव्यक्ती-
नां नाशार्थं हेत्वन्तरकल्पनामपेक्ष्य संस्कारजनकतायां निश्चयत्व-
प्रवेशस्यैव लाघवेनोचितत्वादिति सक्षेपः । तथात्वमिति । स्मृतिहे-
तुत्वमित्यर्थः । तथा च निश्चयत्वमात्रेण स्मृतिं प्रति अहेतुत्वान्न तत्र
लक्षणातिव्याप्तिः । अनुभवत्वं च जातिर्न तु स्मृतिभिन्नज्ञानत्वम्
तेन ज्ञानत्वापेक्षया गुरुतया न तस्य स्मृतिकारणतावच्छेदकत्व-
हानिरिति भावः । द्वित्राद्यनुभवस्थले स्वजन्यस्मरणेनैकसंस्का-
रनाशेपि संस्कारान्तरसत्त्वात्[2] तदुत्तर स्मरणं संभवत्यत उक्तं सकृदिति ।
[अनुभवोत्तरमननुभूतस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु] स्वविषयकस्मृत्युत्त-
रमननुभूतस्येत्यर्थः । एतेन समानप्रकारकत्वेनैव स्मृतेः संस्कारना-
शकत्वाद्बहुशोनुभूतस्याप्येकस्मृत्या संस्कारशतनाशात्स्मरणान्त-
रासंभवे सकृत्पर्यन्तानुधावन व्यर्थमित्यपास्तम् न चान्ततः स्वानु-
भवीयानुव्यवसायस्यैव स्वानुभवान्तरत्वात् सकृदनुभूतत्वं वस्तु-
नोऽसिद्धमिति वाच्यम् स्वतः प्रामाण्यभियानुव्यवसायस्य व्यवसा-
योल्लिखितधर्मवद्धर्मिविषयकत्वास्वाकीरात् विषयान्तरसंचारादिना-
नुव्यवसायानुत्पत्तिसंभवाच्चेति भावः । स्मरणोत्तरमिति ।
कालान्तर इति शेषः । तेनैकसंस्कारेणैव क्वचित् क्रमिकस्मरणद्व-
योत्पादसंभवेपि न क्षतिः । प्रसङ्गादिति । तथा चानुभवत्वेन हेतुत्वे
व्यभिचारान्निश्चयत्वेनैव तथात्वं वाच्यमिति स्मृत्यतिव्याप्ति-
स्तदवस्थैवेति भावः । [वस्तुतस्तु स्वजन्यत्वं विहाय स्वप्रयोज्यसं-
स्कारसंबन्धेनानुभवत्वेन स्मृतिं प्रति हेतुत्वोक्त्यानातिव्याप्तिर्दोषः
न वा स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गोपि । संस्कारं प्रत्यनुभवत्वेन तत्त्वम्

---

(१) तत्पुरुषीयोद्बोधकसमव' (२) 'दन्ध'

कारस्यैव फलस्य नाशकत्वात् समूहालम्बनादितोनैकैकगोचर-क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः, जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः

तत्र च स्मृतिविशिष्टसंस्कारं प्रति प्रयोज्यस्मृतिसंबन्धेनानुभवत्वेन तत्त्वम्।अनुभव विशिष्टसंस्कारं प्रत्यनुभवत्वेन तत्त्वम् फलव्यापारौ प्रत्येकरूपेण तत्त्वमितिव्याप्तेः।] ननु स्मरणात्मकं फलं न संस्कारनाश-हेतुः तथा सति घटः पटश्च द्रव्यमित्याकारकसंस्कारेणोद्बोधकवशाज्ज-नितया घटो द्रव्यमित्यकारकस्मृत्या तन्नाशे पश्चात्पटो द्रव्यमित्या-कारकस्मृतेरनुत्पत्तिप्रसङ्गादत आह समानेति ।तथा च घटधर्मिक-द्रव्यत्वप्रकारकसंस्कारनाशं प्रत्येव तादृशस्मृतित्वेन हेतुत्वात्तादृश-स्मरणस्य सत्त्वेपि पटधर्मिकतादृशस्मृतेरभावादेव नोक्तसमूहालम्ब-नसंस्कारस्य नाशः,न च घटधर्मिकद्रव्यत्वप्रकारकसंस्कारनाशत्वाव-च्छिन्नस्य सामग्रीसत्त्वादसमूहालम्बन[स्थल] इव प्रकृतेपि तदवच्छि-न्नस्य उत्पादो दुर्वार इति वाच्यम् । घटधर्मिक[द्रव्यत्व]संस्कारमात्र-स्यैव सामग्रीवशेन घटे वस्त्वन्तरे वा पदार्थान्तरावगाहित्वनियमेन पदार्थान्तरगोचरतादृशस्मरणात्मकविशेषसामग्रीविरहादेव घटधर्मि-कद्रव्यत्वसंस्कारनाशत्वावच्छिन्नस्योत्पत्त्यसम्भवादिति भावः ।समू-हालम्बनस्यापि संस्कारस्याविरलक्रमेण प्रत्येकगोचरस्मृतिद्वयजनक-त्वसम्भवात् क्रमिकेत्युक्तम् । क्रमिकदिनद्वयानन्तरोत्पन्नेति तदर्थः । यद्यप्येवमपि कालरोगादिना संस्कारनाशस्थले व्यभिचार इति कालरोगाद्यजन्यसंस्कारनाशत्वेनैव स्मृतिजन्यत्वं वाच्यम् तत्र च रोगाद्यजन्यत्वं तत्तद्भेदकूटातिरिक्त दुर्वचम् तथा च तेषां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावादनन्तकार्यकारणभावध्रौव्ये तत्तत्स्मृतिव्यक्तित्वेन तत्तत्संस्कारनाशं प्रति हेतुत्वमेव लाघ-वादुक्तमतः सकृदनुभवस्थलेपि चरमस्मृतेस्तत्तद्व्यक्तित्वेनैव तन्ना-शकत्वाङ्गीकारान्न स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्गः । तथापि रोगादि-नाश्यव्यावृत्तस्य संस्कारत्वव्याप्यजातिविशेषस्यैव स्मृतिनाश्यता-वच्छेदकतया सिद्धत्वात् न तत्तन्नाशव्यक्तिं प्रति तत्तत्स्मृतिव्य-क्तित्वेन हेतुत्वम् वस्तुतो यत्पुरुषीययत्प्रकारकसंस्कारो न रोगा-दिनाश्यस्तत्पुरुषीयतत्प्रकारकसंस्कारनाश्यसामान्यं प्रत्येव तत्पु-

कषीय]तत्प्रकारकस्मृतित्वेन हेतुत्वे बाधकाभाव इति तत्रैव स्मरणोत्तरमस्मरणप्रसङ्ग उक्त इत्यदोषः । केचित्तु रोगकालादिजन्यतत्तत्संस्कारनाशभेदकूटस्य युगपदेव विशेषणत्वम् न त्वेकविशिष्टापर[भेद]त्वेन एकविशिष्टापरवैशिष्ट्यप्रवेशे कार्यतावच्छेदकस्य गुरुत्वापातादतोऽनन्तकार्यकारणभावशङ्कैव नेत्यपि वदन्ति । समूहालम्बनादित इत्यादिपदादेकधर्मिकनानाप्रकारकसंस्कारपरिग्रहः । अत्रेदमवधेयम् तद्विशेष्यक[तत्]संस्कारनाशं प्रति तादृशस्मृतेः कार्यसहभावेनैव हेतुत्वं वक्तव्यमन्यथा स्मरणजन्य[संस्कार]व्यक्तीनां क्षणिकत्वापत्तेः नाशकीभूतस्य स्वजनकस्मरणस्यैव सत्त्वादुत्पत्त्यनन्तरमेव नाशसम्भवात् न चैवमपि यत्र घटत्वप्रकारकानुभवोत्तरं युगपत्तादृशसंस्कारोऽनुभवान्तरं च ततो घटत्वप्रकारेण संस्कारान्तरस्मरणे तत्र द्वितीयस्य घटत्वप्रकारकसंस्कारस्य क्षणिकत्वापत्तिः द्वितीय[संस्कारकालीन]स्मरणव्यक्तेरुत्तरक्षणेऽपि सत्त्वादिति वाच्यम् उपेक्षान्यज्ञानस्यैव संस्कारजनकतया तत्रत्यद्वितीयाद्यनुभवस्योपेक्षात्वस्वीकारेणैव ततः संस्कारानुत्पत्तेः प्रतियोगितया संस्कारनाशत्वावच्छिन्नं प्रति प्राक्क्षणवृत्तित्वविशिष्टजनकतया स्मृतित्वेन हेतुत्वमित्यपि कश्चित् वस्तुतः संस्कारनाशं प्रति समानाकारस्मृतित्वेनैव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नशब्दानामपि नाशं प्रति सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या ज्ञान[त्वसुखत्वदुःख]त्वादिप्रत्येकरूपेणैव हेतुत्वम् न तु स्वोत्तरोत्पन्न[विभु]विशेषगुणत्वादिना तथात्वं स्वत्वस्य तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तिकत्वेनानन्तकार्यकारणभावापत्तेः एवं च ज्ञानसु[खदु]खादीनां स्वोत्तरक्षण एव विनाशवारणाय प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंससामान्यं प्रति स्वप्रतियोग्यधिकरणतादात्म्यसंबन्धेन ध्वंसत्वेनाप्यनुगतैकरूपेण हेतुत्वं कल्प्यमतो ज्ञानसुखादीनामिव स्मृति[जन्य]संस्कारस्यापि न क्षणिकत्वम् स्वप्रतियोग्यधिकरणतादात्म्यसम्बन्धेन ध्वंसवत्ताया(१) संस्कारादौ द्वितीयक्षण एव सम्भवात् अधिकरणत्वं [चेह] कालिकसम्बन्धेन प्रवेश्यमतो न नित्यस्य ज्ञानेच्छादेश्च क्षणिकताप्रसङ्ग इति मदेकपरिशीलितः पन्थाः । यत्तु स्मृतिजन्यसंस्कारनाशस्य तत्तच्चरमस्मृत्युत्तरनष्टसविषयकप्रतियोगिकत्वस्य लाघवेन कल्पनात्तादृशप्रतियोगिन [प्रथम]स्मृ-

(१) 'तादृशसम्बन्धेन'

त्युत्तरमसम्भवान्न स्मृतिजन्यसंस्कारस्य क्षणिकत्वमिति तत्तुच्छम्। तथा सति सकृदनुभवजन्यसंस्कारनाशस्यापि तत्रत्यचरमस्मृतिप्राक्कालीनसर्वविषयकव्यक्तिप्रतियोगिकत्वकल्पनया तद्व्यक्तिविरहादेव नैकस्मरणोत्तरं तदुत्पादासम्भव इत्यनुभवत्वेनापि स्मृतिहेतुताया दुरुच्छेदापत्तेः। केचित्तु रूपादिकं प्रति रूपादेरिव संस्कारं प्रत्यपि समानाकारसंस्कारत्वेनैव प्रतिबन्धकत्व धारावहनस्थलेऽनेकसंस्कारव्यक्तिकल्पनामपेक्ष्य तत्कल्पने लाघवादेवं च न कस्यापि संस्कारस्य क्षणिकत्वम् प्राक्तनसंस्कारसत्त्वे स्मरणाव्यवहितोत्तरक्षणे संस्कारानुत्पादात् तन्नाशोत्तरमुत्पन्नस्य च संस्कारस्य तदानीं नाशकविरहादेव क्षणिकत्वसम्भवात् न च यत्रैकस्मृत्यनन्तरमेव स्मरणान्तरप्राक्तनसंस्कारनाशौ पश्चाच्च प्रथमस्मरणेन संस्कारोत्पादस्तत्रत्यस्य संस्कारस्य क्षणिकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम् संस्कारस्य कार्यसहवर्त्तित्वेन स्मृतिहेतुत्वादेकस्मृतिद्वितीयक्षणे समानाकारस्मृत्यन्तरासंभवादित्याहुः। तन्मन्दम्। यत्र घटपटावित्याकारसंस्कारोत्तरं क्रमेण सकृदनुभूतस्य घटस्य पटस्य च प्रत्येकं स्मरणं तत्र पुनस्तादृशघटस्मरणानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। क्रमिकस्मरणाभ्यां समूहालम्बनसंस्कारनाशदशायामेव घटस्मरणस्यापि नाशात्तेन पुनर्घटसंस्कारजननासम्भवादिति दिक्। ननु स्मृतेश्च संस्कारजनकतासत्त्व एव तद्द्वारा स्मृतिजनकत्व वाच्यम् तदेवासिद्धम् संस्कारं प्रत्यपि अनुभवत्वेनैव हेतुत्वादत आह जायते चेति। तथा च संस्कारं [प्रति]अनुभवत्वेन हेतुत्वे दृढ[तर]संस्कारं प्रति पुनः पुनः स्मरणत्वेन हेतुता न स्यात् सामान्यसामग्रीविरहादतः संस्कारं प्रत्यपि निश्चयत्वमात्रेण हेतुत्वमिति भावः। प्राञ्चस्तु समानाकारस्मृतित्वेन संस्कारनाशेहेतुतामतेपि अनन्तात्मगोचरसंस्कारनाशानुरोधात्पुरुषभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यमावश्यकमेव तथा च तत्तदात्मीयसंस्कारसामान्यनाशं प्रत्येव तत्तदात्मीयचरमस्मृतिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वं युक्तमन्तरानन्तसंस्कारध्वंसकल्पनायां गौरवादवच्छेदकलाघवाच्च [सकल] संस्काराणां च[रम]स्मृतिपर्यन्तस्थायित्वेप्युद्बोधकविरहेणैव मध्ये स्मरणासम्भवात् तथा च सकृ-

(१) 'त्वेन'

संस्कारः परित्यज्य च निश्चिताव्यभिचारकं रूपं गृह्यमाण-
व्यभिचारकेण कारणत्वकल्पनानुदयात् इदमेव चान्यत्र सामा-

ऽनुभूतस्यापि स्मरणोत्तरं स्मरणासम्भवादनुभवत्वेन स्मृतिहेतु-
तायां बाधकाभाव इत्यत उक्तम् जायते चेत्यादीत्याहु । तच्चिन्त्यम् ।
तावता स्मृतेः संस्कारजनकत्वासिद्धावपि स्मृतिजनकत्वाप्राप्तेः ।
यत्र स्वसदृशपदार्थज्ञानत्वादिनाऽनुगतरूपेणोद्बोधकस्य स्मृतिहेतु-
त्वं तत्रान्तरा स्मरणधाराप्रसङ्गाच्च । नव्यास्तु ननु स्मृतौ न
समानाकारज्ञानत्वेन हेतुत्वम् सकृदनुभवस्थले स्मृतिजन्यानेकसं-
स्कारकल्पनागौरवापत्तेः किं तु तादृशानुभवत्वेनैव तथात्वम् न
च संस्कारस्य फलानाश्यतया सकृदनुभूतस्य स्मरणद्वयानुपपत्तिः
चरमफलमात्रवृत्तिस्मृतित्वव्याप्यजातिविशेषेणैव संस्कारनाशहेतु-
त्वादित्यतः [आह] जायते चेत्यादि तथा च दृढ[तर]संस्कारात्मककार्य-
र्यप्रयोजकतया सकृदनुभूतस्थले पुनः पुनः स्मरणस्य प्रामाणिकतया
न तत्कल्पनागौरवम् किं तु संस्कारनाशकतावच्छेदकतया चरमस्मृति-
निष्ठजातिकल्पनाधिक्यमेव तदिति भाव इत्याहुः । ननु दृढत्वं न
संस्कारगता जातिर्मानाभावात् परं झटित्युद्बोधकसम्पत्तिः सा[1]
च न कारणनियम्या तस्याः कार्यतानवच्छेदकत्वेपि तत्यभावात्तत्कु-
तोनुभवत्वेन संस्कारजनकतापरित्याग इत्यत आह परित्यज्य चेति ।
तथा च विनाप्यनुभवं स्मृतेरनन्तरं संस्कारस्य सम्भाव्यतया-
नुभवत्वं सन्दिग्धव्यभिचारकमतो व्यभिचारधिया प्रतिबन्धान्न
ताद्रूप्येण हेतुत्वं कल्प्यते किं तु निश्चिताव्यभिचारकेण ज्ञानत्वे-
नैव ज्ञानं विना संस्कारस्य केनाप्यनङ्गीकारादिति भावः । अथा-
नुभवत्वं विशेषधर्मं परित्यज्य तद्व्यापकेन निश्चयत्वेन स्मृतिहेतुत्वो-
पगमे घटादिकं प्रत्यपि दण्डत्वादिकं परित्यज्य द्रव्यत्वादिना
हेतुता स्यादत आह इदमेव चेति । गृह्यमाणव्यभिचारकेण
कारणत्वकल्पनानुदय एवेत्यर्थः । [अन्यत्र विशिष्टबुद्ध्यादौ ।] तथा च
यत्र विशिष्टबुद्ध्यादौ विशेषणज्ञानत्वादिविशेषरूपेण हेतुतायां
व्यभिचारग्रहस्तत्रैव विशेषणविषयकत्वादिसामान्यधर्मेण हेतुत्वम्
घटादौ तु दण्डत्वद्रव्यत्वाद्योर्द्वयोश्च निश्चिताव्यभिचारकत्वाद्द-
ण्डत्वादिविशेषधर्मेणैव तद्धेतुत्वम् न तु तद्व्यापकद्रव्यत्वादिना

---

(१) 'सा च स्मरणस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात्तस्याः'

न्यस्य च हेतुतावच्छेदकत्वे बीजम् अभिहितञ्च तात्पर्यटीकायां प्रथमसूत्रेऽवयवविवेचनप्रस्तावे मिश्रैः स्मृतीनां स्वकार्यसंस्काराविरोधिनीनामसहभावादितीति चेन्न। चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वात्।साक्षात्तज्जन्यत्वस्य वा विवक्षितत्वादित्यपि कश्चित्। किञ्च व्याप्यविशेष्यकात्पक्षविशेष्यकाच्च परामर्शादनुमितिदर्श-

---

ताद्रूप्येण हेतुतायामन्यथासिद्धेरिति भावः । कार्यतावच्छेदकत्वं विशेषरूपस्यैव युक्तम् न तु सामान्यस्य सान्दिग्धव्यभिचारकत्वादत एव विशेषणज्ञानजन्यत्वं विशिष्टानुभवत्वेनैव न तु तादृशज्ञानत्वेनेति प्राच्यैरुक्तमित्याशयेनाह हेतुतावच्छेदकत्व इति । ननु स्मृतेः संस्कारजनकत्वेऽपसिद्धान्त इत्यत आह अभिहितं चेति । स्वकार्यः संस्कारो विरोधी नाशको यासामित्यर्थः । तथा चावयवेभ्यो न वाक्यार्थधीसम्भवस्तद्घटकप्रत्येकपदार्थस्मृतीनां तावत्कालमसत्त्वादिति टीकार्थः ॥ साक्षात्तज्जन्यत्वम् व्यापारमद्वाद्वारीकृत्य परामर्शजन्यत्वम् [न तु स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वम्] तेन बाधादिस्थलीयपरामर्शतृतीयक्षणजन्यानुमितौ नाव्याप्तिः न तु स्वाव्यवहितप्राक्काल[वृत्ति]परामर्शजन्यत्वं तदर्थः। स्मृतिविशेषेऽतिव्याप्तितादवस्थ्यात् । वस्तुविशेषस्मृतिं प्रति साध्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वप्रकारेणानुगतरूपेण [उद्बोधक]हेतुत्वसम्भवे तस्यामतिव्याप्तिः पूर्वकल्पापेक्षाया गौरव च कश्चिदित्युक्त्या सूचितम् ॥ [ननु पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वेनुमितिमात्रेऽसम्भव. लिङ्गधर्मिकपरामर्शजातायामनिव्याप्तिश्चेत्यत आह किं चेति। प्राञ्चस्तु] ननु वह्निव्याप्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ वह्निव्याप्यादिप्रकारकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं न तु ज्ञानत्वमनन्तभाव्यविशेषणाद्यंशेऽनुद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेपि विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षापत्तेः तत्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षं प्रति तत्तद्विशेषणादिज्ञानव्यक्तीनां विशिष्य कारणत्वस्य [तादृशसंस्कारस्य] प्रतिबन्धकत्वस्य वा कल्पनायां गौरवात् न च स्मृत्यादिस्थले व्यभिचारः अग्रे निरसनीयत्वात् तथा च वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानित्याकारप्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणार्थं प्रकारान्तरानुसरणे ततोपि स्मृत्यतिव्याप्तिनिरासः सम्भवतीति [न चरमज्ञानपदस्यानुभवपरत्वे संस्काराद्यापत्तिः इति] आशयेनाह

नाच्च तदुभयवैशिष्टयाद्यवगाहिनिश्चयत्वेन तत्र हेतुत्वम् लक्षणघटकमापि तदेव एकतरविशेष्यकज्ञानादन्यतरविशेष्यकस्मरणाभावात् अन्यथा नियमेनस्मृतेरुभयविशेष्यकत्वप्रसङ्गात् समानप्रकारकत्वेनैव ज्ञानस्मरणयोः कार्यकारणभावाच्च तत्र विशिष्यैव कार्यकारणभावः न तूक्तरूपेण गौरवान्मानाभावाच्च इत्यपि केचित् । एवञ्च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधादौ क्वापि नातिप्रसङ्गशङ्कापि ।वह्न्याद्यनुमितौ वह्न्यादिव्यभिचारधीविरोधिधीविषयधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुनामते तु नितराम् । तथैव

किं चेति । तत्र अनुमितौ । तदेवेति । अन्यथा पक्षधर्मिकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणे प्रविष्टत्वेऽनुमितिमात्रेऽसम्भवापत्तेरिति भावः । ननु तद्विशेष्यकतत्प्रकारस्मृतिं प्रत्यपि तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तिरेवमपीत्यत आह एकतरेति । तथा चान्वयव्यभिचारान्नोक्तरूपेण तत्र हेतुत्वमिति भावः। ननु जन्यतापि तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिस्मृतित्वेनैव वाच्या तथा च कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्योत्पादान्नोक्तदोष इत्यत आह अन्यथेति । नियमेन नियमत । [अन्यथा] अनियमेन विशेषतो नियामकाभावेनेत्यपि कश्चित् । प्रसङ्गादिति । एकधर्मिकस्मृतिसामग्र्या एवापरधर्मिकस्मृतिसामग्रीत्वादिति भाव. । ननु तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतौ तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं मयापि वाच्यमेव नातः स्मरणस्योभयविशेष्यकत्वम् परं तु उभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनापि [हेतुत्वं] यद्विशेषयोरिति न्यायादेव वक्तव्यमिति स्मृत्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह समानेति । समानप्रकारकत्वसंबन्धेनेत्यर्थः। तेन सामान्यहेतुतायां विषयानन्तर्भावेपि न क्षति ।]तथा च तत्प्रकारकस्मृतिसामान्यं प्रति तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुतयैव यद्विशेषयोरिति न्यायसामञ्जस्यान्न तदुभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनापि हेतुत्वम् गौरवादिति भावः। तत्र ज्ञानस्मरणयो । विशिष्येति। तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वादिनैवेत्यर्थः ॥ नानाविधव्याप्तेरनुमित्युपयोगित्वमतेनाह व्यभिचारेति। हेतुनामत इत्यनेन प्रागुक्तदोषः सूचितः ।

---

(१) पादाना' (२) 'विशेष्यताया निया'

लक्षणे निवेशात् । अत एव व्याप्यवत्पक्षाद्यभावग्रहं प्रति व्याप्य-
वत्पक्षादिज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । व्याप्त्यविषयकत्वेन वा
जन्यज्ञानं विशेषणीयम् । एतेन स्मृतिं प्रति संस्कारद्वारा अनुभवं

नितरामिति । नातिप्रसङ्गशङ्कापीत्यनुषज्यते ॥ तथैव व्यभिचारधीवि-
रोधीत्यादिरूपेणैव ॥ अत एवेति । व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहि-
त्वादिना जनकत्वस्य लक्षणे प्रवेशादेवेत्यर्थः । ज्ञानत्वेन निश्च-
यत्वेन । हेतुत्वेऽपीत्यपिनाऽस्वरसः सूचितः । स च व्याप्यवत्त्वाव-
च्छिन्ने योग्यानुपलब्धिविरहात्तदवच्छिन्नाभावस्यातीन्द्रियतया न
तत्र प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानं हेतुरभावलौकिक-
प्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य हेतुत्वादित्यादिः । अधिकं सामान्यलक्ष-
णायां वक्ष्यते ॥ ननु व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वं
तदुभयनिरूपितसांसर्गिकविषयताकनिश्चयत्वम् तथा च तादृ-
प्येण हेतुत्वे वह्निव्याप्यधूमे पर्वत [इति ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः पक्षे
साध्यव्याप्याधारत्वावगाहित्वस्यावच्छेदककोटिप्रवेशे तु पर्वते वह्नि-
व्याप्यधूम] इत्यादिलिङ्गधर्मिकपरामर्शस्यासंग्रहः तत्र व्याप्यांशे
पक्षाधेयत्वस्यैव भानात् किं च पक्षधर्मिकव्याप्याभावप्रकारका-
न्यत्वे सति व्याप्यविशेष्यकपक्षाभावप्रकारकान्यव्याप्यपक्षोभय-
वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वमेव तादृशनिश्चयत्वं वाच्यम् तथा च
तस्यापि विशेषणविशेष्यभावभेदाद्गुरुतरकार्यकारणभावापत्तिरतो
व्याप्यवत्प[क्षनिश्चयत्वेनाधेयतया पक्षप्रकारकव्याप्यधर्मिकनिश्च-
यत्वेन वा यथानुभवमनुमितिहेतुत्वं वाच्यमतस्तादृशस्मृतावति-
व्याप्तितादवस्थ्यमेवेत्यत आह व्याप्त्यविषयकत्वेनेति । नव्यास्तु,
व्याप्यप]क्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्य लक्षणघटकत्वे
वह्न्याद्यापत्तावतिव्याप्तिरनुमिता[वि]वापत्तौ च परामर्शस्यैकरूपेण
हेतुत्वादत उक्तम् व्याप्त्यविषयकेति तथा चापत्तेः साक्षात्कारतया
परामर्शोपनीतव्याप्तेस्तद्विषयत्वानियमान्नातिव्याप्तिरित्याहुः । तन्म-
न्दम् । पक्षधर्मतांशे गृहीताप्रामाण्यकत्वस्याहार्यत्वस्य बाधिकस्याप-
त्तिजनकतायामवच्छेदकत्वादन्यथा स्थाणुत्वाद्यभावभ्रमोत्तरं स्था-
णुत्वादिप्रत्यक्षस्थलेपि व्याप्यदर्शनवशेन स्थाणुत्वादेरापत्तिप्रसङ्गा-

---

(१) ' व्याप्ति '

भति च साक्षाद्विशेषणधियो हेतुत्वस्य निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्यानुभवं प्रत्येव वा तस्या हेतुत्वस्य नियमतः कृतिसाक्षात्कारपूर्व्वं विषयस्मृतेश्च कल्पनात् व्याप्यवत्पक्षवत्त्वादि-

---

दिति ध्येयम् ॥ एतेन व्याप्तत्वविषयकत्वप्रवेशेन । परास्तमिति परेणान्वयः । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे व्यवस्थापिते विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धेरपि विशिष्टबुद्धितया तदर्थमपेक्षितविशेषणज्ञानस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकत्वसम्भवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य व्यभिचारो न स्यादित्याशयेनोक्तम् विशेषणधिय इति । हेतुत्वस्येति । कल्पनादिति परेणान्वयः । ननु सम्बन्धद्वयेनैव [हेतुत्वे] प्रत्येकं व्यभिचारात् विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यनुगतहेतुत्वासम्भव इत्यत आह निर्विकल्पकात्मकस्य वा स्मरणस्येति । विशेषणाप्रकारकस्य वा स्मरणस्येत्यर्थः । तेन व्याप्यवत्त्वादिस्मरणस्य[1] सविकल्पकत्वेपि न क्षतिः । [हेतुत्वस्य] कल्पनादिति योजना । तथा च साक्षात्सम्बन्धेनैव सर्वत्र हेतुत्वम् [न तु सम्बन्धद्वयेनैव] इति भावः । ननु विशिष्टबुद्धित्वं स्मरणस्थले सन्दिग्धव्यभिचारकत्वान्न विशेषणधीजन्यतावच्छेदकम् किं च समानप्रकारकत्वेन ज्ञानस्मृत्योः कार्यकारणभावस्य क्लृप्तत्वान्निर्विकल्पकस्मरणस्यासम्भवोपीत्यत आह अनुभवं प्रत्येव वेति । तस्या हेतुत्वस्य कल्पनादित्यन्वयः । तस्या विशेषणधियः । नन्वेवमपि विषयोपरक्तकृत्यादिसाक्षात्कारे व्यभिचार एव इत्यत आह नियमत इति । नियमः कारणत्वम् । तदङ्गीकृत्येत्यर्थः । तथा च ल्यब्लोपे पञ्चमी । तेन यत्रापेक्षाबुद्ध्या कृतिर्जनिता यत्र वा प्रथमं चिकीर्षा ततो विषयोपरक्तमुपादानप्रत्यक्षं पश्चात्कृतिस्तत्र कृतिसाक्षात्कारपूर्वं विषयस्मृत्यकल्पनेपि नासङ्गतिरिति ध्येयम् । न चोक्तप्रणाल्या व्यभिचारवारणेपि ज्ञानत्वमन्तर्भाव्य हेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् विशेषणगोचरानुद्बुद्धसंस्कारदशायां विशिष्टप्रत्यक्षानुत्पत्त्यर्थं तन्निवेशावश्यकत्वादिति भावः । नव्यास्तु यागादिव्यापारतया सिद्धस्यापूर्वस्येवानुभवव्यापारतया सिद्धस्य संस्कारस्यापि सविषयकत्वे मानाभावाद्विशेषणविषयकत्वेनैव विशिष्टानुभवं हेतुत्वं संस्कारद्वारा समानाकारनिश्चयत्वेनैव स्मृतिहेतुत्वेप्यतिप्रसङ्गाभावात् न च संस्कारस्य निर्विषयकत्वे यत्र घटपटावित्यनुभवस्य पटांश एवोपेक्षात्वं तत्र तादृशाज्ञा-

---

(१) स्वेन ।

नस्य घटस्मृत्युपधायकस्वजन्यसंस्कारसम्बन्धेन सत्त्वात् घटस्येव पटस्यापि स्मरणापत्तिः यस्य पुंसः पटानुभवोत्तरं तत्सदृशवस्तु-दर्शनादेव पटस्मृतिस्तत्पुरुषीयपटस्मृतिसामान्यं प्रत्येव तदीयतादृ-शवस्तुदर्शनत्वेनानुगतरूपेणोद्बोधकस्य हेतुतया तत्सत्त्वदशायामु-द्बोधकविरहस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् इति वाच्यम् स्वजन्यसंस्का-रद्वारा तद्धर्मिकतत्प्रकारकोपेक्षान्यतादृशनिश्चयत्वेन तथाविध-स्मृतिं प्रति हेतुत्वादुक्तस्थले च पटोपेक्षान्यत्वविशिष्टस्य पटधर्मि-कपटत्वप्रकारकज्ञानस्य स्वजन्यसंस्कारद्वारा विरहादेव पटस्मृत्या-पत्त्यसम्भवात्त्वयापि संस्कारजनकतायामप्युपेक्षान्यत्वस्य प्रवेशनीय-तया गौरवानवकाशात् अन्यथोक्तस्थल एव पटत्वप्रकारकसंस्कारस्य दुर्वारत्वापत्तेः यत्तु स्वध्वंसद्वारैवानुभवस्य स्मृतिजनकत्वसंभवाद-तिरिक्तः संस्कार एव नास्ति कस्य सविषयकत्वचिन्तेति तत्तुच्छम् यस्य पुंसः पटानुभवोत्तरं क्रमिकचतुष्पञ्चप्रत्यक्षाद्युत्पत्त्यव्यवहितपू-र्वकाल एव दशदिनेषु पटस्य दशस्मरणान्युपेक्षात्मकान्युत्पन्नानि तस्य तत्तद्दिन एव स्मरणोत्तरमपि पटस्य पुनः स्मरणप्रसङ्गात् स्व-ध्वंसद्वारानुभवस्य सत्त्वात् तत्रत्यदशस्मरणेषूद्बोधकदशकस्य विशे-षतो हेतुत्वकल्पनया तत्र स्मृत्यनुत्पाद[संपादन]मपेक्ष्य संस्कारस्य स्मृतिहेतुत्वकल्पनयैव तत्संपादने लाघवात् संस्कारस्य फलनाश्यतया प्रथमस्मरणेन तन्नाशादेवास्मन्मते पुनः स्मरणासंभवात् न च तत्तत्स्मरणपूर्वक्षण एव तत्तत्स्मरणस्योत्पादप्रसङ्गेन संस्कार-हेतुत्ववादिनापि तत्रोद्बोधकस्य विशेषतो हेतुत्वं वक्तव्यमिति सांप्रतम् प्रत्यक्षादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेव तत्तत्स्मृतिप्राक्-क्षणे स्मरणासंभवादिति प्राहुः । केचित्तु स्मृतिनाश्यतावच्छेद-कतयैव संस्कारस्य सविषयकत्वसिद्धिस्तद्धर्मिकतत्प्रकारकसंस्का-रनाशं प्रत्येव तादृशस्मृतित्वेन [हेतुत्वात् स्मृतित्वेन] सामान्यतः संस्कारनाशं प्रति हेतुत्वे घटस्मरणादेव निखिलसंस्कारनाशा-दनुभवान्तरं विनोत्तरकालं पटादिस्मरणानुपपत्तेः न हि तत्र घट-स्मृतिरेव स्वजन्यसंस्कारद्वारा पटादिस्मृतिं जनयितुमीष्टे भिन्न-विषयकत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् न वा पटादिधीरेव तत्र संस्कारद्वारा संभवति तज्जन्यसंस्कारस्यापि घटस्मृत्यैव नाशात् न च तद्धर्मिकत्वाद्यपेक्षया लाघवेन तद्धर्मिकतत्प्रकारकस्मृतिना-

ज्ञानेऽतिव्याप्तिरित्यपि परास्तम् । साध्यादेरननुगमात् एकोपादाने अन्यानुमितौ दैवाद्व्याप्तिविषयिण्याञ्च तस्यामव्याप्तिः परमवशिष्यते। सापि तादृशज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वाविवक्षया निरसनीया। एतल्लाभायैव चानुभवार्थकं चरमज्ञानपदम्। एवञ्चान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः पृथक् प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः।

श्यतावच्छेदकं संस्कारनिष्ठं वैजात्यमेव कल्पयितुं युक्तम् घटत्वप्रकारकस्मृतिनाश्यतावच्छेदकजातेर्घटपटोभयानुभवजन्ये तदुभयस्मृतिनाश्यसंस्कारे पटत्वप्रकारकस्मृतिनाश्यतावच्छेदकजात्या संकरात् न च तत्रोभयगोचरस्मृतिनाश्यतावच्छेदकं वैजात्यान्तर प्रत्येकस्मृतिप्रयोजकजातिविरुद्धमेव स्वीकार्यमिति वाच्यम् तथा सति अनन्तजातितदाश्रयकल्पनामनन्तनाश्यनाशकभावकल्पनां चापेक्ष्य संस्कारस्य सविषयकत्वकल्पनाया [एव लाघवेन]औचित्यमिति प्राहुः॥ ननु तत्पक्षहेतुसाध्यकानुमितित्वं विशिष्यैव लक्ष्यतावच्छेदकं वाच्यमत आह दैवादिति । सामग्रीवशादित्यर्थः । तथा च वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्य पर्वतश्च वह्निमानित्याकारानुमित्यव्याप्तिरिति भाव.॥ ज्ञानवृत्तित्व ज्ञानसमवेतत्वम् । तेन साक्षात्कारत्वादेः कालिकादिसबन्धेन तादृशज्ञानवृत्तित्वेऽपि प्रत्यक्षादौ नातिव्याप्ति । अनुभवत्वव्याप्येति । अनुभवत्वाव्यापकेत्यर्थ. । तेनानुभवत्वस्यापि स्वव्याप्यत्वात्तदादाय प्रत्यक्षादौ नातिप्रसङ्गः। व्याप्यत्वं भेदगर्भमित्यपि कश्चित् । यत्किंचिदनुभवावृत्तित्वेनापि जातेर्विशेषणीयत्वमित्यन्ये।जातिपदं समवायेन हेतुनालाभाय । नातः स्पन्दादौ व्यभिचारः । [अनुभवत्वजातेरसत्त्वपक्षे स्मृत्यन्यज्ञानत्वस्यैव तथात्वात्तद्व्याप्य तादृशज्ञानत्वमपीति तद्वारणाय जातिपदमखण्डधर्मार्थकमित्यपि वदन्ति ॥] अथानुभवत्वव्याप्यजातेर्निवेशे मूलोक्तं चरमज्ञानपदं व्यर्थमव्यावर्तकत्वादत आह एतदिति । तथा च न स्वातन्त्र्येण ज्ञानपदार्थप्रवेश इति भावः ॥ पृथक् अन्वयव्याप्तित्वादिना। न क्षति. नाव्याप्ति । अनुमितित्वमादाय सर्वत्रैव लक्षणसत्त्वादिति भावः ॥ अनुभवत्वव्याप्यतमानिवेशस्य मूलस्थजन्यपदस्य जन्यतावच्छेदकविशिष्टपरतया तदनुसारि[लघु]लक्षणमाह

पर्वतवह्निव्याप्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रति-
योगिककार्यताया वह्निव्याप्यवत्पर्वतनिश्चयत्वावच्छिन्नकारण-
ताप्रतियोगिकव्याप्त्यविषयकवृत्तिकार्यताया वा अवच्छेदिका
ज्ञानवृत्तिः सामानाधिकरण्येन वावच्छेदिका या जातिस्तद्वत्त्वं

पर्वतवह्निव्याप्येति [अत्रावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वमते] का-
र्यतावच्छेदकत्वं तत्कार्यानतिप्रसक्ततामात्रेण वाच्यमन्यथानुमितित्व-
स्यापि तादृशकार्यतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वादसंभवापत्ते-
स्तथा च वह्न्यनुमितित्वेन जन्यतायां वह्नित्वस्यापि प्रवेशात्तदा-
दाय वह्न्यादावतिव्याप्तिरत उक्तं ज्ञानवृत्तिरिति । ज्ञानसमवेतेति तद-
र्थः । तेन [वह्नित्वादेरपि] कालिकादिसम्बन्धेन ज्ञानवृत्तित्वेऽपि नोक्त-
दोषः । [चरमज्ञानपदस्यैतल्लाभार्थमेव मा शङ्कनीयत्वादिति भाव ।]
न च तादृशजातिमज्ज्ञानत्वमेव वक्तुमुचितं ज्ञानवृत्तित्वप्रवेशे
गौरवादिति वाच्यम् । तादृशजातिमज्ज्ञानत्वं हि तादृशजातिविशि-
ष्टज्ञानत्वम् । तथा च तस्य लक्षणत्वे सामानाधिकरण्यात्मकवैशि-
ष्ट्यस्य हेतुतावच्छेदकविधया ज्ञानत्वत्वस्य च प्रवेशे विपरी-
तमेव गौरवं स्यादिति भाव । ननु धूमपरामर्शविशिष्टानुमितित्वेन
तादृशपरामर्शनाशकानुमितित्वेन वा तादृशपरामर्शजन्यत्वे तादृ-
शपरामर्शघटकतया ज्ञानत्वस्यापि प्रवेशात्तदादाय बुद्धिमात्राति-
व्याप्तिरत आह सामानाधिकरण्येन वेति । विशेष्यविधयावच्छेदिके-
त्यर्थः । तेन ज्ञानत्वस्यापि तादृशजन्यतायाः समानाधिकरणत्वेपि
नोक्तदोषः । वस्तुतस्तु कार्यतावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपसि-
द्धान्तः अन्यथा कुत्रापि कार्यतावच्छेदकधर्मस्य विशेष्यविशेषण-
भावभेदान्नानात्वप्रसञ्जनं शास्त्रकृतां विरुध्येत तथा च वह्न्यनु-
मितित्वेन जन्यतायामनुमितित्वमेव जन्यतावच्छेदकं वह्नित्वादिक
तु तादृशजन्यतावच्छेदकतायामवच्छेदकमतो नोक्तक्रमेण ज्ञानवृत्त्या-
दिपदस्य व्यावृत्तिरुचिता किं तु वह्नित्वावच्छिन्नविधेयकानुमि-
तित्वस्यैव विनिगमनाविरहात्स्वावच्छिन्नविधेयताकत्वसम्बन्धेन अ-

---

(१) 'जन्यत्वात्तादृशोभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजन्यतावच्छेदकान्तर्गतज्ञानत्वमा
दाय बुद्धिमात्रेऽतिव्याप्तिः'

नुमितिवृत्तिवह्नित्वस्यापि परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वात् तादृशवह्नित्वादिकमादाय वह्न्यादावतिव्याप्तिवारणार्थमेव ज्ञानवृत्तिपदम् समवायसम्बन्धेनैव जन्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षया वह्नित्वादेर्वारणसंभवाज्ज्ञानवृत्तित्वप्रवेशे गौरवमित्याशयादेव च सामानाधिकरण्येन वेति [कल्पान्तरमुक्तमिति] युक्तमुत्पश्यामः । [केचित्तु स्वावच्छिन्नविधेयतासम्बन्धेन वह्नित्वस्य संबन्धान्तरेण पर्वतत्वस्यापि अवच्छेदकतया तदादाय वह्न्यादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानवृत्तीति ज्ञानसमवेतार्थकम् लाघवादाह समानाधिकरण्येनेति जन्यतायाः समवायेनावच्छेदिका या जातिरित्यर्थ इत्याहुः ।] यद्यपि पर्वतवह्निव्याप्त्योभय[वैशिष्ट्यावगाहि]निश्चयोत्तरज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव लाघवात्तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वे पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितित्वादेः कार्यतावच्छेदकोट्यप्रविष्टत्वादनुमितिमात्र एवोक्तलक्षणस्यासंभवः । तथापि तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं वाच्यमन्यथा भ्रमत्वेन गृह्यमाणादपि परामर्शादनुमितिप्रसङ्गात् न च परामर्शधर्मिकतत्तदप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वातन्त्र्येणैवानुमितिहेतुत्वमिति नोक्तदोषः तथा सति गृहीताप्रामाण्यकस्यैव परामर्शस्योत्तरं परामर्शान्तरोत्पादेऽनुमित्यनुपपत्त्यापत्तेः एव च [पर्वतवह्निव्याप्त्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयोत्तरज्ञानत्वमात्रस्य तादृशनिश्चयजन्यतावच्छेदकत्वे गृहीताप्रामाण्यकात्] पर्वतवह्निव्याप्त्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयादनन्तरं स्वसामग्रीवशाज्जायमानायां पर्वते द्रव्यत्वस्य चत्वरे वह्नेर्वह्निमत्पर्वत एव वा द्रव्यत्वादेरनुमितौ पर्वते वह्निविधेयकान्वयबुद्धौ धूमेन पर्वते वह्नेरापत्तौ च व्यभिचारः स्यादित्यवश्यं पर्वतवह्निव्याप्त्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयोत्तरपर्वतधर्मिकवह्निविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् इत्यनुमितित्वस्यापि कार्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशान्नासंभवः न च तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितपर्वतवह्निव्याप्त्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयोत्तरज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्तदप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यमतो न व्यभिचारः पर्वतधर्मिकवह्निविधेयकानुमितित्वापेक्षया गुरुत्वेन तत्तदप्रामाण्यज्ञाना-

भावकूटस्य तादृशनिश्चयकार्यतावच्छेदककोटचप्रविष्टत्वात् अनयैव दिशाग्रिमलक्षणेप्यसंभवो वारणीय इति परैरपरिशीलितः पन्था। ननु पूर्वोक्तयुक्त्या व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चय[त्वस्य दुर्वचत्वात्तद्रूप]त्वेनानुमितावपि न हेतुत्वम् अतः कल्पान्तरमाह वह्निव्याप्यवदिति। [केचित्तु व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यनिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकज्ञानत्वावच्छिन्नेत्यर्थः एतेन व्याप्यवत्तानिश्चयत्वघटकदलद्वयापेक्षया लाघवाद्व्याप्यधर्मिकपर्वतनिश्चयत्वेनैव पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ हेतुत्वादसंभवोपीत्यपास्तम् निश्चयत्वे दलद्वयस्याप्रवेशादिति ध्येयम्]। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वप्रवेशेऽनुमितावसंभवोऽनुमितिमात्रे ज्ञानत्वेन वह्न्याद्यनुमितौ च वह्न्यादिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्य स्वयं वक्ष्यमाणत्वादतस्तत्परित्यागः। यद्यपि वह्न्याद्यनुमितौ वह्न्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव [समानविषयतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन] समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वमुचितम् पर्वतत्वचत्वरत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकनिखिलानुमितिसाधारण्यात्तत्तदात्मव्यक्तीनामपि क्वचित्पक्षतया परेषां विषयविधयैवास्माकं स्वरूपतस्तत्पुरुषीयत्वस्यावच्छेदककोटिप्रवेशोपि गौरवानवकाशात् न च पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन साध्यवत्त्वानुमितौ तदवच्छेदेन वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमुक्तक्रमेण हेतुतायां तदनिर्वाहादिति वाच्यम् तावतापि पक्षतावच्छेदक[सामानाधिकरण्येनानुमितौ समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या परामर्शस्य हेतुतायां बाधकाभावात् साध्यतद्व्याप्यवत्तानतिरिक्तवृत्तित्वविशिष्टपक्षतावच्छेदकताघटकससर्गावच्छिन्नस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वस्य] प्रत्यासत्तित्वे पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदेनानुमितावप्युक्तक्रमेण हेतुतासंभवाच्च [वस्तुतः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ न तदवच्छेदेन हेतुमत्त्वानिश्चयः कारणं किं तु तदवच्छेदेन बाधाद्यनिश्चय एवेति एतेन पर्वतत्वावच्छेदेन प्रमेयत्वाद्यनुमिते प्रमेयत्वानतिरिक्तत्वावगाहने भ्रमत्वापत्तिरित्यपि प्रत्युक्तमेतावतापि वह्न्यादिसाध्यकानुमितौ समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या वह्न्यादिपरामर्शस्य हेतुत्वे बाधकाप्राप्ते] तथापि साध्यव्याप्यस्य धूमालोकादेरननुगमात्तादृशैकव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वोक्तावन्यालिङ्गिकाया पर्वते धूमस्य चत्वरे चालोकस्य समूहालम्बनपरामर्शा-

वा बोध्यम् । व्याप्तिभानेऽवश्यं भासमानो यस्तादृशानुमित्य-विषयस्तदविषयत्वमात्रं वा ग्राह्यम् । यां काञ्चिदनुमितिव्यक्ति-

---

व्जायमानायां साध्यस्यानुमितौ व्यभिचार स्यादतः पक्षीभूतस्य पर्व-तादेरपि विशेष्यतावच्छेदककोटावनुप्रवेशः कृतः । यदि च तत्पु-रुषीयवह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं तत्पुरुषीयवह्न्यनुमि-तित्वेन च कार्यत्व तत्र कारणस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वमेव सबन्धः कार्यस्य तु तत्पुरुषनिष्ठज्ञानीयवह्निव्याप्यधूमवत्ताप्रका-रतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वविशिष्टमेव विशेष्यतावच्छेदकत्वं संबन्ध. तादृशविशेष्यतावच्छेदकत्ववैशिष्ट्य तु स्वनिरूपकज्ञानोत्तर-ज्ञानीयत्वस्वसामानाधिकारण्योभयसबन्धेन ग्राह्यमित्युच्यते तदा समानविशेष्यतावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यापि परामर्शानुमित्योः कार्यका-रणभावः संभवत्येव । परं तु विषयतायाः ज्ञानसमानकाल-तया विनश्यदवस्थपरामर्शेन जनिताया अनुमितेर्विशेष्यता-वच्छेदकीभूतपर्वतत्वादौ तदानीं तादृशपरामर्शविशेष्यतावच्छे-दकत्वस्यासंभवादेवेदमुपेक्षितमस्माभिरिति ध्येयम् । व्याप्यविशि-ष्टवैशिष्ट्यबुद्धावतिव्याप्तेर्वारणाय व्याप्यविषयकेति । न च व्या-प्यविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितामात्रस्यैव जन्यतावच्छेदकतया पराम-र्शजन्यतावच्छेदकजातिविरहादेव न तत्रातिप्रसङ्ग. । तथापि विशिष्ट-स्मरणत्वस्य परामर्शजन्यतावच्छेदकतया तद्वति स्मरणेऽतिव्याप्तिवार-णार्थं व्याप्यविषयकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । वह्न्याद्यापत्तावापत्ति-त्वजातिमादायातिव्याप्तिवारकं तदित्यपि केचित् ॥ ननु यत्र [वह्नि]-व्याप्यविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ धूमत्ववह्नित्वादिना बाष्पगुञ्जादिकमेव भात तस्या अखण्डव्याप्यविषयकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरतो लाघवाच्चाह व्याप्तिभान इति । तादृशानुमित्यविषयीभूतघटादिव्यक्त्यविषयक-त्वस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धावपि सत्त्वाद्भासमानान्तम् व्याप्ति-भानेऽवश्यं भासमानं साध्यतावच्छेदकीभूत वह्नित्वादिकामिति त-दविषयकत्वं चानुमितावसंभवीत्यत उक्तं तादृशानुमित्यविषय इति । तथा च तादृशं यदभावत्वधूमत्वादिकं तदविषयकत्वमेव विशिष्य वक्तव्यमिति भावः ॥ ननु वह्निव्याप्यालोकपरामर्शजन्यायां पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ व्यभिचाराद्वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्च-

मादाय तद्व्यक्तिसमवेतानुभवत्वान्यानुभवान्यासमवेतधर्मसमव-

यत्वेन नानुमितिहेतुत्वमित्युक्तलक्षणासंभवः न च पर्वतधर्मि-
कवह्निव्याप्यधूमवत्तादिनिश्चयविशिष्टानुमितिं प्रत्येव तादृशनिश्चय-
त्वेन हेतुत्व वैशिष्ट्य चाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन तच्च क्षणद्व-
यसाधारणम् तेन विनश्यदवस्थधूमपरामर्शस्थलीयानुमितावपि तद-
पेक्षेति वाच्यम् अव्यवहितोत्तरत्वस्य संबन्धत्वे मानाभावात् तादृ-
शनिश्चयसामान्याव्यवहितोत्तरत्वाप्रसिद्ध्या तत्तत्परामर्शाव्यवहितो-
त्तरतत्तद्व्यक्तीनामननुगतानामेव निवेश्यत्वेऽननुगतकार्यकारणभा-
वासंभवाच्च नापि धूमलिङ्गकपर्वतधर्मिकवह्निविधेयकानुमितिं
प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं धूमलिङ्गकत्वं तु धूमान्यमात्रलि-
ङ्गिका यावत्योऽनुमितयस्तत्तद्भेदकूटवत्त्वमतो न व्यभिचार इति
वाच्यम् तथा सति तावद्भेदकूटानां विशेष्यविशेषणभावभेदादनन्त-
कार्यकारणभावध्रौव्ये लाघवेन तत्तदनुमितिव्यक्तित्वावच्छिन्नं
प्रति तत्तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुत्वस्यैवोचितत्वादित्यतः स्वयं
लक्षणमाह यां कांचिदित्यादिना । न च वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनि-
श्चयत्वेन कारणतायां संस्कारान्यतादृशनिश्चयनाशकविशिष्टा-
नुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकमित्युक्तलक्षणमेव सम्यगिति वाच्यम् ।
धूमपरामर्शगोचरकामिनीजिज्ञासानन्तरोत्पन्नतादृशपरामर्शेन स्व-
विनाशदशायामुत्पाद्यानुमितेरसंग्रहापत्तेः । कामिनीजिज्ञासायाः प्रति-
बन्धकत्वेनेष्टसाधनतादिज्ञानविरहेण च तादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे
संस्कारभिन्नस्य ज्ञानेच्छाकृत्यादेरुत्पत्त्यसंभवात् । एवं सिद्ध्या-
त्मकधूमपरामर्शोत्तरमुत्पन्नेनापेक्षाबुद्ध्यात्मकालोकपरामर्शेन जनि-
तायां वह्न्यनुमितौ व्यभिचारात् । ज्ञानादिनाशं प्रति लाघवेन
स्वोत्तरोत्पन्नत्वेनैव जनकतया धूमपरामर्शोत्तरजातसंयोगादेरपि
तन्नाशकतया तद्विशिष्टायामालोकादिलिङ्गकानुमितावपि व्यभिचा-
राच्च । अत एव धूमपरामर्शनाशकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव वह्नि-
व्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वं [न च विनश्यदवस्थधूमपरा-
मर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तत्र विशिष्यैव तत्तत्परामर्शानुमितिव्य-
क्तीनां कार्यकारणभावस्वीकारात्तदतिरिक्तस्थल एवोक्तानुगतरू-
पेण हेतुत्वसंभवात्] न च विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमितिदशा-

यामपि परामर्शनाशकानुमित्यापत्तिः सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यं कार्यसहवृत्तित्वेनैव धूमपरामर्शनाशकानुमितौ तादृशपरामर्शत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वादित्यपि निरस्तम् । धूमपरामर्शव्यधिकरणानुमितिव्यक्तीनामपि स्वोत्तरोत्पन्नत्वेन तादृशपरामर्शनाशकतया तत्रैव व्यभिचारादिति । नव्यास्तु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयविशिष्टानुमितिं प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वम् वैशिष्ट्यं च तत्र स्वसामानाधिकरण्यस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन ग्राह्यम् वृत्तिरपि कालिकी निवेश्येति नोक्तलक्षणस्यासंभवः न च विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमित्यसंग्रहः तत्तदनुमितौ परामर्शव्यक्तीनां विशिष्यैव हेतुत्वान्तरस्य वक्तव्यत्वात् वस्तुतो वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयविशिष्टकृतिमदनुमितिं प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् तेन विनश्यदवस्थपरामर्शस्थलीयानुमितेर्नासंग्रहः अत्र च निश्चयस्य वैशिष्ट्यं पूर्ववत् स्वसामानाधिकरण्यस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वोभयसंबन्धेन निवेश्यम् तादृशकृतिमत्त्वं तु सामानाधिकरण्यसंबन्धेन वाच्यमतो न कोपि दोषः सर्वत्र जीवनयोनियत्नमादायैव कार्यतावच्छेदकसंपत्तेः न च यत्र धूमपरामर्शोत्तरं तद्धर्मिकाप्रमाण्यग्रहात्मकालोकपरामर्शस्योत्पाददशायां बाधादिनिश्चयस्य ध्वंसः तदुत्तरवह्न्यनुमितेरपि निरुक्तकृतिमदनुमितित्वात्तदव्यवहितप्राक्काले चाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शस्यासत्त्वाद्व्यभिचार इति वाच्यम् अप्रामाण्यज्ञानव्यक्तीनामपि विशेषत एवोत्तेजकतया तत्रत्यतद्व्यक्तेरनुत्तेजकत्वेपि क्षत्यभावादेवं च परामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावकूटस्य स्वातन्त्र्येणानुमितिप्रयोजकत्वमेवं वह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयविशिष्टकृतिमत्त्वावच्छिन्नं प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वादनुमितित्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् जातिघटिततयोक्तलक्षणस्यासम्भवः स्यादतः स्वयं लक्षणमाह यां कांचिदित्यादिनेति प्राहुः । यत्तु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वपदेन मानसत्वव्याप्यपरामर्शत्वजातिरूपलक्षितेति तदवच्छिन्नकारणतामन्तर्भाव्यैवोक्तलक्षणसंभवः प्रागननुभूतसाध्यादिपरामर्शादनुमित्युत्पत्त्या च परामर्शत्वजातेर्न स्मृतित्वव्याप्यत्वशङ्कापीति मतम् तत्तुच्छम् । निश्चयत्वावान्तरेण परामर्शत्वजात्युपलक्षण व्याप्त्यविषयकवृत्तीत्यस्य ज्ञानवृत्तिरि-

---

(१) 'स्थलीया' (२) 'व्याप्यवत्तया तादृशनिश्चय' (३) 'स्वमते'

स्यादेश्च व्यर्थतापत्तेः। न वा परामर्शत्वस्य जातित्वे प्रमाणमस्ति। तुल्यन्यायतयोपायेच्छाप्रवृत्त्यादिजनकतावच्छेदकत्वेन सिद्धयेष्टसाधनताज्ञानत्वादिजात्या सांकार्यात्। किं चानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसंभवात्तादृशजातौ मानाभाव। घटादावरण्यस्थदण्डादेरिवानुमितौ ज्ञानमात्रस्य स्वरूपयोग्यत्वेपि क्षतिविरहात्। किं चानुमितिसामान्यं प्रति परामर्शत्वजात्या हेतुत्वस्वीकारेपि वह्न्यनुमितित्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्यनुगतनियामकालाभ.। वह्निविषयकपरामर्शत्वेन तत्र हेतुत्वे वह्निविषयकाद्घटादिसाध्यकपरामर्शादपि वह्न्यनुमितिप्रसङ्गात्। न च पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितित्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नस्योत्पत्तावापादकाभावः। तादृशानुमितित्वस्यापि परामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य पक्षताविशेषस्य वा कार्यतावच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नस्यापत्तिसंभवात्। इदं त्ववधातव्यम् पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति जनकतावच्छेदकतया धूमालोकादिनानाहेतुकवह्नि[व्याप्य]परामर्शसाधारणी भ्रमत्वज्ञानास्कान्दितव्याप्यवत्तानिश्चयावृत्ति]मानसत्वव्याप्या परामर्शत्वजातिः [कदाचित्] कल्पयितुं शक्यत एव यदि चाक्षुषादिपरामर्शात् क्षणविलम्बेनैवानुमितिर्द्रव्यत्ववह्न्योः साध्ययोः समूहालम्बनपरामर्शाद्वा द्रव्यत्ववह्न्योर्नानुमिति. किं तु प्रत्येकस्यैव परामर्शादन्यथा तदुभयजनकतावच्छेदकजात्योस्तत्रैव सकरापत्ते. [एतेन धूमादिलिङ्गकत्वमेव धूमादिपरामर्शजन्यतावच्छेदकं तच्चानुमितित्वव्याप्यवैजात्यमित्यपि मतं व्याख्यातम्] इति दिक्। केचित्तु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेनैव हेतुत्व जन्यता तु तादृशधूमविशिष्टपर्वतधार्मिकवह्न्यनुमितित्वेनैव न च धूमवत्पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितित्वेनैव लाघवादस्तु जन्यतेति वाच्यम् नानाविधव्याप्तरनुमित्युपयोगितया जनकज्ञानविषयीभूतव्याप्तीनां विशिष्यानुमितौ कार्यतावच्छेदकत्वादेकविधव्याप्तेरेवानुमितिप्रयोजकत्वे तु धूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकवन्ह्यनुमितित्वेनैव जन्यत्वं वक्तव्यम् लिङ्गोपधानस्याचार्यसंमतत्वेन तस्यैव परामर्शजन्यतावच्छेदकत्वौचित्यात् तथा च पूर्वोक्तलक्षणमेव सम्यक् न चानुमितिमात्रस्य पक्षे हेत्ववगाहित्वे यत्र [बाधकालीन]परामर्शोत्तरं पक्षे हेत्वभावस्य दोषज लौकिकं वा प्रत्यक्षं तत्रानुमितिर्न स्यादिति वाच्यम् इष्टत्वात् न चैवं सति तदानीं तन्मते

प्रत्यक्षानुपादेन साक्षात्कारादिकं प्रत्यनुमितिसामग्र्या विरोधितायां सिद्ध्यभावस्येव पक्षधर्मिकहेत्वभावनिश्चयाभावस्यापि प्रवेशे गौरवं स्यादिति वाच्यम् मणिकृन्मतेपि यत्र सिद्ध्यंशे भ्रमत्वज्ञानात्मकस्यैव परामर्शस्योत्तरं पक्षे हेत्वभावस्य निश्चयस्ततुत्तरमनुमितेरुत्पत्त्यर्थं सिद्धेरनुमितिविरोधितायां तत्तद्प्रामाण्यज्ञानाभावस्य प्रवेशे गौरवस्य तुल्यत्वादस्माकं मते हेत्वभावनिर्णयेन प्रतिबन्धात्तत्रानुमितेरनुत्पत्त्या सिद्धेर्विरोधितायां [घटादेर्विरोधितायां] तत्तद्प्रामाण्यज्ञानाभावस्याप्रविष्टत्वात् यत्तु लिङ्गोपधानमते [पक्षे]ऽनुमितिमात्रस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वेन तन्निष्ठ साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यत्वं वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताकत्वेनैवावच्छिद्यते तादृशप्रत्यक्षादिसाधारण्येन क्लृप्तत्वान्न तु वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतधर्मिकवन्ह्यनुमितित्वेन कार्यकारणभावान्तरकल्पने गौरवादिति कुतः परामर्शजन्यतावच्छेदकीभूतमनुमितित्वमादाय प्रागुक्तलक्षणसम्भवः न च तत्तत्साध्यकानुमितित्वस्य परामर्शजन्यतानवच्छेदकत्वे वह्निव्याप्यविशिष्टपर्वते वह्नेरनुमितिदशायां घटादेरपि तादृशपर्वतेनुमित्यापत्तिः पर्वतविशेष्यक[घटविधेयकानुमितित्वस्यापि घटसाध्यकपक्षताजन्यतावच्छेदकतया तदवच्छिन्नस्य।पादनसंभवादिति वाच्यम् लिङ्गोपधानपक्षे पर्वतधर्मिकघटानुमितिमात्रस्यैव घटव्याप्यवत्पर्वतत्वावच्छिन्नविषयताकत्वनियमेन तदवच्छिन्नं प्रति हेतोर्घटव्याप्यवत्तया पर्वतनिश्चयस्य विरहादेव तदानीं] घटविधेयकानुमित्यसंभवात् व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्रीसहिताया एव विशेषधर्मावच्छिन्नसामग्र्याः कार्यजनकत्वादिति तत्तुच्छम् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन व्याप्यवत्तापरमर्शात्तदवच्छेदेन साध्यानुमित्यनुत्पत्त्या तदवच्छेदेन साध्यानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यं तदवच्छेदेन साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शत्वेन हेतुत्वादनुमितित्वस्याप्यवश्यं परामर्शजन्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशात्पर्वतत्वाद्यवच्छेद्यत्वाविशिष्टसंयोगसंबन्धेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितिं प्रति पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्निव्याप्यधूमवत्ता[परामर्श]निश्चयत्वेन हेतुतायाः सुवचत्वादित्याहुः।तच्चिन्त्यम्।नह्यक्तीत्यादि।अनुमितिसमवेतत्वोक्तावनुमितित्वप्रवेशे [गौरवमतस्तदप्रवेशे] लाघवं सूचयितुं [प्रथमं] व्यक्तिपदम् । जातीतरस्यापि स्वरूपतः प्रकारतायाः क्वचिदिष्टतया व्यक्तिगतधर्मान्तरस्याभानेपि क्षत्यभावात् । यत्तु अनुमितिसमवेतत्वोक्तावनुमिते-

यित्वमिति वा वक्तव्यम् । अनुभवत्वजात्यनङ्गीकारे तु तद्व्यक्ति-

---

त्वप्रवेशे लघुनस्तस्यैव लक्षणत्वसंभवे शेषवैयर्थ्यापत्तेरतस्तद्व्यक्तित्वेन प्रवेशः कृत इति तन्न । स्वरूपतोनुमितित्वस्य प्रवेशेपि हेतुतावच्छेदक-रूपेणाप्रविष्टतया लक्षणत्वासंभवात् । प्रत्यक्षत्वमादायातिव्याप्तेर्वारणा-र्थं [माद्यं समवेतान्तम् । प्रत्यक्षत्वस्याप्यनुमितौ कालिकादिसंबन्धेन सत्त्वात्समवेतेति । अनुभवत्वमादाय प्रत्यक्षाद्यतिव्याप्तेर्वारणार्थं] मनु-भवत्वान्येति । यद्यप्यनुभवत्वप्रतियोगिकभेदस्यानुभवत्वेपि सत्त्वा-दुक्तदोषतादवस्थ्यम् अनुभवत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्योक्तौ च तद्घटकीभूतं यत्सकलानुभववृत्तित्वं तदवच्छिन्नभेदस्यैव सम्यक्के ज्ञानत्वादिवारकस्यानुभवान्यासमवेतत्वस्य वैयर्थ्यम् । तथाप्यनुभू-तिरित्याकारकयत्किंचिद्बुद्धिप्रकारत्वावच्छिन्नभेदस्यैवानुभवत्वान्य-पदेनोक्तत्वाददोषः । सकलानुभववृत्तित्वस्य तत्राप्रविष्टत्वात् । बाधनिर्णयादिप्रतिबध्यतावच्छेदकतया परोक्षत्वजातेः प्रामाणिकत्वे सकलानुभववृत्तिभिन्नां तादृशजातिमादाय शाब्दबोधादावतिव्या-प्तिवारणार्थम्[1]नुभवान्यासमवेतपदस्यावश्यकत्वाच्चेति ध्येयम् । [ज्ञान-त्वादिवारणार्थमनुभवन्यासमवेतेति ।] अनुमितित्वस्यापि कालिका-दिसंबन्धेनानुभवादन्यत्र वृत्तेः समवेतत्वप्रवेश । तादृशधर्मात्मक-स्यानुमितित्वस्य कालिकादिसंबन्धेनेतरभेदव्यभिचारित्वात्समवा-येन तस्य हेतुत्वलाभार्थं समवायित्वमुक्तम् ॥ ननु स्वर्गाद्यनुमितौ स्वर्गमनुभवामीत्यनुव्यवसायविरहात्साक्षात्कारत्वमेवानुभवत्वं तथा चानुभवत्वान्येत्यस्य वैयर्थ्यमेव तद्व्यक्तिसमवेतदलेनैव प्रत्यक्षत्व-वारणात् तत्परित्यागेप्यनुमितित्वमप्यनुभवान्यसमवेतमित्यसंभवः तत्र अनुभवपदस्य स्मृत्यन्यज्ञानपरत्वे च स्मरणान्यज्ञानभिन्नास-मवेतत्वं फलितार्थमपेक्ष्य स्मरणासमवेतत्वमेव लघुतरं निवेशयितु-मुचितमित्याशयेनाह अनुभवत्वेत्यादि । नव्यास्तु यां कांचिदनुमिति-व्यक्तिमित्यस्यानुमिति' स्मृतिभिन्ना इत्याकारकानुमितिव्यक्तिमित्यर्थः तद्व्यक्तिसमवेतेत्यस्य च तस्यास्तादृशानुमितिव्यक्तेर्या व्यक्तिर्विषय-तासंबन्धेन आश्रयस्तत्समवेतेत्यर्थः तथा चानुभवत्वमादाय प्रत्य-

---

(१) 'मनुभवान्यासमवेतेति क्वचित्'।

समवेतस्मरणासमवेतधर्मसमवायित्वं वक्तव्यम्। व्याप्तिज्ञानत्वाव-च्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकावच्छिन्ना या विशि-ष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यता तत्समानाधि-करणानुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तत्त्वमित्यपि केचित्। परे तु

त्वादावतिव्याप्तिवारणायानुभवत्वान्येति सकलानुभववृत्तिभिन्नमात्रा-र्थकम् तादृशानुमितिविषयनिष्ठस्य स्मृतित्वस्य वारणार्थमनुभवा-न्यासमवेतेति अथानुभवत्व न जाति' किं तु स्मृत्यन्यज्ञानत्वं तथा च तदन्यत्वस्य निवेशो व्यर्थ. एवं स्मृत्यन्यज्ञानभिन्नासमवेतत्वस्वरूपम-नुभवान्यासमवेतत्वमपेक्ष्य स्मरणासमवेतत्वं लघुतरं तावतैव स्मृति-त्वस्य वारणसंभवादत आह अनुभवत्वेतीति प्राहु। ज्ञानत्वादिवा-रणाय स्मरणासमवेतेति। यद्यपि प्रत्यक्षासमवेतेत्युक्तवपि तद्वारणा-संभव.। तथापि प्रत्यक्षासमवेतत्वघटितनिरुक्तेऽनुभवत्वजात्यङ्गी-कारेऽनङ्गीकारे चोभयथैव सम्यक्त्व[मितस्य तु तदनङ्गीकारे एव स म्यक्त्व]मिति विशेषः॥ [चक्रवर्तिलक्षणमाह] व्याप्तीत्यादि। व्याप्य-विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिवारणार्थमवच्छिन्नान्तं कार्यताविशेषणम्। व्याप्ति-विशिष्टबुद्धिवारणाय परामर्शत्वावच्छिन्नेत्यादि। यद्यपि धूमलिङ्गक-वह्न्यनुमितित्वमेव धूमघटितव्याप्तिज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं तदव-च्छिन्नं प्रति च न वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेन हेतुत्वं धूम-लिङ्गिकायां महानसं वह्निमदित्याद्यनुमितौ व्यभिचारात् किं तु पर्वत-पक्षकतादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तथात्वेन हेतुत्वं तथा चैका-वच्छेदेन व्याप्तिज्ञानपरामर्शोभयजन्यत्वाभावादनुमितावसंभवः। तथापि धूमघटितव्याप्तिज्ञानस्य स्वजन्यपरामर्शद्वारानुमितिकारण-तायां धूमलिङ्गकपर्वतपक्षकवह्न्यनुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदक-त्वादेकावच्छेदेनोभयजन्यत्वसंभव। अन्यथा धूमगतव्याप्त्यवगा-हिना वह्निव्याप्यालोकपरामर्शेन जनितायां पर्वतो वह्निमानित्यनु-मितौ व्यभिचारेण स्वजन्यपरामर्शद्वारा धूमीयव्याप्तिज्ञानस्यानु-मितिकारणत्वानुपपत्तेरित्याशयः। जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तभा-गस्य तादृशव्याप्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्मघटितरूपावच्छिन्नार्थक-त्वाददोष इत्यप्याहुः। अत्र पूर्वोक्तयुक्त्यानुमितौ परामर्शत्वेन

पक्षधर्मतेत्यत्र पक्षता विशेषणम् तथाच पक्षतासहकृततादृश-परामर्शजन्यत्वमर्थः यथोक्ताया विशेष्याद्यभावरूपाया वा पक्षतायाः प्रत्यक्षवारणाय परामर्शस्योपादानम् तत्त्वेन जनक-त्वमेकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वञ्च विवक्षितम् तेन बाधादि-

---

हेतुत्वासंभवो न वा व्याप्तिज्ञानत्वेन तथात्वमनुमितिसामान्ये ज्ञानत्वेन हेतुत्वस्याग्रे व्यवस्थाप्यत्वादित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः ॥ मिश्रमतमाह परे त्विति। पक्षताजन्यत्वस्य शब्दाल्ला-भार्थमाह विशेषणमिति। ज्ञानरूपविशेष्यान्वयि यज्जन्यत्वं तेनान्वि-तमित्यर्थः । पक्षधर्मताज्ञानेत्यत्र पक्षतावद्वृत्तित्वघटकतया सह-कृतत्वसंबन्धेन साक्षादेव वा पक्षत्वं ज्ञाने विशेषणमिति भावः । यथोक्ताया इति । विशिष्टाभावरूपायाः पक्षतायाः प्रत्यक्षस्य वारणा-येत्यर्थः । ननु विशिष्टाभावरूपायाः पक्षतायाः कालाद्यतीन्द्रियघटित-त्वान्न स्वगोचरप्रत्यक्षहेतुत्वमत आह विशेष्येति । विशेष्यं सिद्धि-स्तथा च यत्पक्षसाध्यस्थले सिद्धिदशायां कदाप्यनुमितिर्न जाता तत्र सिद्ध्यभावमात्रं पक्षता सा च योग्यत्वात्प्रत्यक्षहेतुरेवेति तत्रैवातिव्याप्तिरिति भावः । ननु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकनि-र्णयत्वमेव सिद्धित्वं तदवच्छिन्नाभावश्च न योग्यो निश्चयत्व-स्यातीन्द्रियेश्वरज्ञानादिघटितत्वात्तादृशनिश्चये चाप्रमाण्यज्ञानाद्यना-स्कन्दितत्वप्रवेशे सुतरामयोग्यत्वमत आह आदीति । विशेषणा-भावरूपाया वेति तदर्थः । तथा च यत्र स्थलविशेषे सिद्धिकाली-नपरामर्शसमानकालीनैकविधानुमितेस्सैवानुमितिर्जनिता तत्र विशेष-णाभावरूपा तादृशानुमितेरेव पक्षतेति तत्प्रत्यक्षेऽतिव्याप्तिवारणार्थं परामर्शोपादानमिति भावः । तत्त्वेनेति । परामर्शत्वेनेत्यर्थः । तत्त्वेन जनकतया फलमाह तेनेति । बाधादीत्यादिना सत्प्रति-पक्षसंग्रहः । तथा च तदानीमनुमितिसामग्र्यभावान्न तत्संभा-वनापीति। प्रतियोगीति । पक्षतायाः प्रतियोगिनी या सिद्धिस्तद्वि-षयकेनेत्यर्थः।तथा च[सिद्ध्यभाव]लौकिकप्रत्यक्षत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नं प्रत्येव विषयविधया सिद्ध्यभावस्य सिद्धित्वरूपप्रतियोगिताव-च्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञान[त्वेन च परामर्शस्य हेतु]त्वमिति भावः।

कालीनेन दैवात् प्रतियोगिविषयकेण परामर्शेन जन्ये पक्ष-तायाः प्रत्यक्षे तदुभयसमूहालम्बने वा नातिप्रसङ्गः तद्वृत्त्यनु-भवत्वव्याप्यजातिमत्त्वविवक्षया च नाव्याप्तिरित्याहुः ।तच्चिन्त्यम्॥

एकावच्छेदेनेत्यस्य फलमाह तदुभयेति । पक्षतापरामर्शोभयेत्यर्थः । न च परामर्शप्रत्यक्षे विषयत्वादिनैव तस्य हेतुत्वम् न तु परा-मर्शत्वेनेति प्रागुक्तम् तथा च तत्त्वेन जनकत्वविवक्षयैव समूहाल-म्बनव्युदासः संभवतीति वाच्यम् । वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतं जानामी-त्याकारकस्य परामर्शानुव्यवसायस्य ज्ञानधर्मिकव्याप्यविशिष्टवैशि-ष्ट्यबुद्धितया तत्र पर्वतधर्मिकव्याप्यप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वस्या-वश्यकत्वात् । यद्यपि पक्षताजन्यतावच्छेदकं तत्पक्षकतत्साध्यकानु-मितित्वम् तच्च न परामर्शजन्यतावच्छेदकं तल्लिङ्गकत्वस्याप्यधिकस्य तत्र प्रवेशादित्येकावच्छेदेन तदुभयजन्यत्वमनुमितावप्यसिद्धं तथापि पक्षताजन्यतावच्छेदकघटितधर्मावच्छिन्नं परामर्शजन्यत्वं विवक्षितम् पक्षताया अपि लिङ्गविशेषानियन्त्रितत्वमग्रे वाच्यमतो वा नोक्तदोषः। वस्तुतो विषयतासंबन्धेनैव तदुभयजन्यतयोरवच्छेदकस्यैक्यं वा-च्यम् तथा च विषयविधया परामर्शजन्यतावच्छेदकस्य वह्निमत्पर्व-तस्य पक्षताजन्यतायामपि विषयतयावच्छेदकत्वान्नोक्तदोषः । एतेन पक्षताजन्यत्वेत्यत्राभावजन्यत्वमेव लाघवात्प्रवेशयितुमुचितं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्य ग्राह्याभावनिश्चयाभावजन्यत्वेपि धर्मिताव-च्छेदकनियन्त्रितस्य तज्जन्यतावच्छेदकत्वस्य विशेषणतावच्छेदकप्र-कारकनिश्चयजन्यतानवच्छेदकत्वादेकावच्छेदेनाभावपरामर्शोभयज-न्यत्वाभावादेव तत्रातिव्याप्त्यसंभवादिति परास्तम् । विषयविधया बाधनिश्चयाभावजन्यतावच्छेदकस्यैव विषयतया विशेषणतावच्छे-दकप्रकारकनिश्चयजन्यतावच्छेदकतया तत्रैवातिप्रसङ्गापत्तेरिति दिक्। नाव्याप्तिरिति । अन्यथैकसाध्यादिकमन्तर्भाव्य परामर्शद्युपादानेऽ-न्यसाध्यकानुमितावव्याप्तिः स्यादेवेति भावः । तच्चिन्त्यमिति । पू-र्वोक्तयुक्त्या परामर्शत्वेनानुमितिहेतुत्वमेव नास्ति पक्षतायाश्च हेतु-त्वमग्रे स्वयं निराकर्तव्यमित्यादिकमत्र चिन्ताबीजम् ॥

तत्करणमिति । न च व्याप्त्यादिज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वेनेतरभेदसाधने व्याप्तिज्ञानत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन व्याप्तिज्ञानमेव वा गमकं व्याप्तेरननुगमेऽपि अधिकस्य भागासिद्धवारणमात्रप्रयोजनत्वादिति वाच्यम्। फलोपहितस्य लक्ष्यतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरतिप्रसक्तत्वात्।करणत्वनिष्ठव्याप्तेस्तादृशज्ञानत्वत्वाद्यनवच्छेद्यत्वात्।व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकतया वैयर्थ्यशङ्कानवकाशाच्चेति॥

न चेति। वाच्यमित्यग्रिमेणान्वयः । व्याप्तिज्ञानत्वमिति । व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वमित्यर्थः. ।न च परामर्शजन्यज्ञानकरणत्वरूपेऽनुमानलक्षणे व्याप्तिज्ञानत्वत्वेन तस्याप्रवेशान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताघटितनिरुक्तेस्तद्घटितमूर्तिकत्वात् । व्यापकताविशेषात्मनः कारणत्वस्य तादृशनिश्चयत्वत्वेन निश्चयत्वग्रहं विना दुर्ग्रहत्वादिति भावः । तादृशनिश्चयवदन्यावृत्तितत्कत्वरूपव्याप्तेः कारणताघटकत्वे त्वाह व्याप्तिज्ञानमेवेति । व्याप्तिप्रकारकज्ञानमेवेत्यर्थः। ननु साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्विभिन्नतया व्याप्तिज्ञानत्वादिकमनुमानमात्रस्य पक्षत्वे भागासिद्धमतो व्याप्तिविशिष्टज्ञानजन्यवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्करणत्वं हेतुः कर्तव्यमत आह व्याप्तेरिति । अधिकस्य तादृशजातिमत्करणत्वस्य । भागासिद्धीति। तथा च व्यभिचारावारकत्वाद्वैयर्थ्यमिति भावः॥ फलेति। अनुमितिरूपं यत्फलं तदुपधायकस्यैव लक्ष्यतया स्वेतरभिन्नत्वेन ज्ञाप्यतया व्याप्तिज्ञानत्वस्यानुमित्यनुपधायकवृत्तित्वेन व्यभिचारित्वान्न हेतुत्वमतस्तादृशजातिमत्फलोपहितकरणत्वमेव हेतूक्तमिति भावः॥ स्वरूपयोग्यस्य लक्ष्यत्वेपि न क्षतिरित्याशयेनाह करणत्वेति। तथा च धर्मिभेदान्न वैयर्थ्यमिति भाव ॥ ननु [अनुमिति]करणत्वं करणतावच्छेदको धर्मः स च प्रकृते व्याप्तिज्ञानत्वमेवेति न धर्मिभेदसंभव इत्यत आह व्यतिरेकेति। व्यतिरेकिस्थले साध्याभावस्यैव हेत्वभावव्याप्यताग्रहान्न वैयर्थ्यशङ्केति भावः॥

अथ अनुमानस्वरूपम् ।

तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परामृश्यमाणं लिङ्गमिति वक्ष्यते ॥

अथ अनुमानस्वरूपम् ।

लिङ्गस्य नित्यत्वेप्यनुमितिकरणस्य स्वरूपतः प्रत्यक्षोपजीवकत्वं व्यवस्थापयन्नाह तच्चेति। अनुमितेर्ज्ञानाकरणकज्ञानत्वेन प्रत्यक्षमितिमध्यनिवेशे तत्करणस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावः स्यादिति तन्निरस्यति तच्चेत्यपि कश्चित् ॥

अथ अनुमानस्वरूपम् ।

तच्चेत्यादि मूलस्य लक्षणपरीक्षयोरनुपयोगादन्यथा तदुत्थापयति लिङ्गस्येति । अनित्यलिङ्गानामदृष्टादिद्वारा कदाचिदिन्द्रियोपजीवकत्वसंभवान्नित्यत्वेपीति पर्यन्तमनुसृतम् । अनुमितिकरणस्य तत्सामान्यस्य । ज्ञानेति ॥ ज्ञानाकरणकज्ञानवृत्त्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वमर्थः । तेन विशिष्टवैशिष्ट्यादिप्रत्यक्षे नाव्याप्तिः । साक्षात्कारत्वादिस्वरूपलक्षणान्तरस्य ज्ञानहेतुकस्यैवातिरिक्तानुमानस्य च संभवान्नेदं युक्तमित्यस्वरसेन कश्चिदित्युक्तम् । ननु तादृशजातिमत्करणत्वहेतुनेतरभेदसाधने जातिमदन्तभागो व्यर्थः चक्षुरादेरप्यनुमानतया करणत्वमात्रस्यैव हेतुत्वसंभवादित्यतस्तच्चेत्यादिमूलमिति नव्याः । केचित्तु लिङ्गस्य करणत्वे जगत एवानुमानतया तदितराप्रसिद्ध्या कथमुक्तलक्षणस्येतरभेदानुमापकत्वमतस्तच्चेत्यादीति प्राहुः । तच्चिन्त्यम् । कार्यमात्रं प्रत्यकारणपारिमाण्डल्यादावेवानुमितिकारणेतरत्वस्य प्रसिद्धिसौलभ्यादाचार्यमतेपि तद्धेतुकानुमितौ परामर्शस्यैव कारणत्वादिति दिक् ॥

---

(१) ज्ञानकरणकावृत्त्यद्' (२) इदमनवधानमूलकम् ।

अथ अनुमानप्रामाण्यम् ।

अथानुमानं न प्रमाणं योग्योपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावनिश्चये ऽप्ययोग्योपाधिशङ्कया व्यभिचारसंशयात् शतशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेश्च लोके धूमादिदर्शनानन्तरं वह्न्यादिव्यवहारश्च सम्भावनामात्रात् संवादेन च

अथ अनुमानप्रमाण्यम् ।

अनुमानप्रामाण्यं परीक्षितुं चार्वाकमतमुत्थापयति अथेति । अनुमानमनुमानत्वेनाभिमत धूमादिज्ञानम् असत्ख्यात्युपनीतमनुमानमेव वा । सवादेन संवादाभिमानेन । सम्भावितस्यासतोऽनुगताकारस्य परमार्थसत्स्वलक्षणमात्रसाक्षिणाध्यक्षेणानुल्लेखात् अध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वाद्वा संवादः । अनुमानाप्रमाण्ये च

अथ अनुमानप्रमाण्यम् ।

बौद्धस्यानुमानत्वा[१]प्रसिद्ध्या ताद्रूप्येण पक्षत्वासंभवाद्व्याचष्टे अनुमानत्वेनेति । अनुमानत्वाप्रसिद्ध्या तदभिमतत्वमपि तथेत्यतो विशिष्याह धूमेति । अनुमानशब्दस्य लाक्षणिकत्वापत्तेः कल्पान्तरमाह असदिति । पारमार्थिके धूमादिज्ञानेऽसतोनुमानत्वस्य संबन्धायोगात् अनुमितिकारणत्वविशिष्टस्यालीकान्तरवदेवासत्त्वमिति भावः ॥ निर्विकल्पकसमानविषयकत्वरूपसंवादस्य सभावनायामसंभवादाह सवादाभिमानेनेति ॥ संवादासंभवे बीजमाह संभावितस्येति । असत इत्यत्रैव हेतुरनुगताकारस्येति । वह्नित्वाद्यनुगतधर्मवत इत्यर्थः । अध्यक्षेणानुगताकारस्यानुल्लेखे

---

(१) 'मानाप्र' 'मित्यप्र'

प्रामाण्याभिमानादिति नाप्रत्यक्षं प्रामाणमिति ।
न । अप्रमाणसाधर्म्येणाप्रामाण्यसाधने दृष्टसा-
धर्म्यस्यानुमानत्वात् । एतद्वाक्यस्य सन्दिग्धत्रि-
पर्यस्तान्यतरं प्रत्यर्थवत्त्वात् । तयोश्च परकीययो-

तन्मूलकसमयनिर्णयाद्यधीनप्रवृत्तिकयोः शब्दोपमानयोः सुत-
रामप्रामाण्यान्नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह इतीत्यादि ॥ अप्रमाण-
साधर्म्येण प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वेन दृष्टसाधर्म्यस्य

हेतुगर्भविशेषणमाह परमार्थेत्यादि । परमार्थसत्त्वमेव लक्षणं
व्यावर्तकं यस्य तन्मात्रसाक्षिणेत्यर्थः । परेषामभेदेनैव धर्मधर्मिभा-
वादिति भावः ॥ विकल्पद्वयेऽपि परस्परसंवादव्यवहारात्प्रकारान्तरेण
संवादपदार्थं निरुच्याह अध्यक्षेत्यादि । संभावितस्य [इत्यर्थ इ]-
त्यनुषज्यते । तथा च संभावितस्याध्यक्षमूलकविकल्पोल्लिखितत्वा-
दध्यक्षमूलकविकल्पविषयकत्वरूपः संवादः संभावनायामस्त्येवेति
भावः । विकल्पसमानविषयकत्वस्यानादिवासनामूलके शशशृङ्गा-
दिविकल्पेऽतिप्रसक्तत्वादध्यक्षमूलकत्वेन विकल्पो विशेषितः ॥
समयादीनां ज्ञानमात्रस्योपयोगे तत्संभावनासहकारेणैव शब्दादेः
प्रामाण्यं स्यादत उक्तं निर्णयेति । आदिना तात्पर्यनिर्णयादेः परि-
ग्रह ॥ अप्रमाणसाधर्म्येण हेतुतायां चक्षुरादौ व्यभिचारादाह
प्रमाणेनेति । न चेन्द्रियत्वमिव व्याप्तिनिश्चयत्वमपि प्रमाणता-
प्रयोजकम् अनस्तत्सामान्यशून्यत्वं पक्षे स्वरूपासिद्धमिति वा-
च्यम् । योग्योपाधीनामित्यादिग्रन्थोक्तक्रमेण क्वचिदपि व्याप्तिनि-
श्चयस्यासम्भवेन तत्त्वस्य प्रमाणताप्रयोजकत्वासंभवादिति भावः ॥

---

(१) 'तात्पर्यादे '

रप्रत्यक्षत्वात् । अनुमानमप्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामण्याप्रामाण्ययोर्व्याघातश्च । अपिचानुमानाप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्याप्यप्रमाणत्वापत्तिः। प्रामाण्य-

---

साधर्म्यदर्शनस्य वा ॥ नन्वभिहितमेव साधर्म्यदर्शनं सम्भावनां भावयति सम्भावनेनैव च बहुशो व्यवहारहेतुरित्यत आह अनुमानमिति । ननु न वयमापाततो भ्रमजनकत्वलक्षणमप्रामाण्यं निरूपयामो येन भ्रमस्य विषयबाधाधीनतया प्रामाण्यं सम्भाव्येतापि परन्तु प्रमाकरणत्वव्यतिरेकमत आह अपि चेति ॥ स्वत इति। न चानुगताकारासंस्पर्शिनि परमार्थसत्स्वलक्षणसाक्षिणि स्वसंवेदनसंविदितप्रामाण्ये निर्विकल्पकज्ञाने नाप्रामाण्यं सन्दिह्यते परन्तु तदुत्तरभाविनि समुल्लिखितालोकानुगताकारे

मणिकृता लिङ्गस्यानुमानत्वनिरासात्तन्मते[१] पूरयति साधर्म्यदर्शनस्येति ॥ अभिहितमेवेत्येवकारः संभावनामित्यनन्तरं योज्यः । तथा चाभिहितं यत्साधर्म्यदर्शनं प्रमाणताप्रयोजकरूपशून्यत्वदर्शनरूपं तत्संभावनमनुमानेऽप्रमाण्यस्य संभावनामेवोत्पादयति न त्वनुमितिम् । यतोनुमानेनैव तदप्रामाण्यसाधने व्याघातः स्यादिति भावः । बहुश इति । तथा च परकीयसंदेहादिकमपि संभाव्यैव तदुच्छेदाय शब्दः प्रयोक्तव्य इति न द्वितीयोपि दोष इति भावः ॥ यावदसत्ख्यातिर्न व्यवस्थाप्यते तावदेव भ्रमजनकत्वरूपमप्रमाण्यं नोच्यते तस्याः सिद्धौ तु भ्रममात्रस्यैवासत्ख्यातिरूपत्वादनुमानं न प्रमाणमिति वाक्यस्य भ्रमजनकत्वसिद्धावप्यनुमानस्य न प्रामाण्यसिद्धिरित्याशयेनोक्तमापातत इति ॥ न चेति। वाच्यमिति परेणान्वयः ।

---

(१) 'त्तस्मात्'

स्यानुमेयत्वात् । स्वतश्च प्रामाण्यग्रहे तत्संश-
यानुपपत्तेः ॥

व्याप्तिग्रहोपायश्च वक्ष्यते ।

सविकल्पक एवेति वाच्यम् । निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावलम्बन-
त्वसविषयत्वप्रामाण्यावगाहित्वानामनुमानाधीनसिद्धिकत्वात् ॥

सर्वमिदं भाति व्याप्तिनिश्चये स्यात् स एव तु न संभवत्युपाया-
भावादित्यत आह व्याप्तीति ॥

सन्मात्रावलम्बनत्वम् सदन्याविषयकत्वम् प्रामाण्यावगाहित्व [स-
द्विषयकत्वावगाहित्वम्] न च सन्मात्रावलम्बनत्वादेरपि स्वानतिरि-
क्तत्वादनेनैव स्वग्रहसंभवः । तस्यास्तद्घटितमूर्तिकत्वेनातिरिक्त-
त्वात् । संभावनया [2]चाध्यक्षनिष्ठस्य सन्मात्रावगाहित्वादेर्ग्रहे तेषा-
मप्रामाणिकत्वापत्तेः । संभावनामात्रस्यैवाप्रमात्वादिति भावः ॥

[इदम् अनुमानप्रामाण्यदूषणादिकम् । व्याप्तिनिश्चये सतीति ।
व्याप्ति निश्चयत्वं प्रमाणताप्रयोजकरूपम् । तच्छून्यत्वं पक्षे नास्तीति
स्वरूपासिद्ध्यानुमानप्रामाण्यं न साधयितुं शक्यत इति भावः ॥]

इति जगदीशतर्कालंकारविरचितानुमितिदीधितिटिप्पणी ॥

---

(१) 'त्वात् स्वनैव ग्रह' (२) 'च साध्यनि' (३) इति श्रीजगदी-
शतर्कालङ्कारभट्टाचार्यविरचितायामनुमानदीधितिटीकायामनुमानप्रामाण्यादि समाप्तम् ॥

— o —

चिन्तामणेः पञ्चलक्षणप्रकरणम् ॥

नन्वनुमितिहेतुव्याप्तिज्ञाने का व्याप्तिः । न तावदव्यभिचरितत्वम् । तद्धि न साध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवद्भिन्नसाध्याभाववदवृत्तित्वं साध्यवत्प्रतियोगिका-

---

शिरोमणिकृतदीधित्याः पञ्चलक्षणप्रकरणम् ॥

समारब्धानुमानप्रामाण्यपरीक्षणकारणीभूतव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते नन्वित्यादिना ॥ साध्याभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह साध्यवद्भिन्नेति । साध्यवद्भिन्ने यः साध्याभावस्तद्वदवृ-

---

जागदीश्याः पञ्चलक्षणप्रकरणम् ॥

समारब्धेति । समारब्धं यदनुमानप्रामाण्यपरीक्षणं तत्कारणीभूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तन्निदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमित्यर्थः । तथा च प्रामाण्यव्यवस्थापनोपोद्घातसङ्गत्या व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमिति भावः ॥ अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः । इदं च येन रूपेण येन सम्बन्धेन च साध्यत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य प्रवेशमाहत्य । अन्यथा तु व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेपि विशिष्टाभावादिकमादाय दोषो बोध्यः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेप्याकाशादिहेतावव्याप्त्यभावादाह सद्धेताविति । वृत्तिमद्धेतावित्यर्थः ॥ ननु साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववानित्यर्थे साध्याभाववत्पदवैयर्थ्यं साध्यवद्भिन्नावृत्तित्वस्यैव सम्य-

त्तित्वमर्थः । कर्मादौ संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह

कत्वात् न चावृत्तित्वेन समं साध्यवद्भिन्नस्यान्वयाविवक्षणात्साध्याभाववता सममेव तादात्म्येनान्वयविवक्षणान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् तथा सति साध्यवद्भिन्नात्मको यो मतुबर्थः सम्बन्धी तदवृत्तित्वस्यैव सम्यक्त्वेन साध्याभावपदव्यर्थताध्रौव्यात् अतः सप्तमीसमासं समर्थ्य व्याचष्टे साध्यवद्भिन्न इति । तथा च साध्यवद्भिन्नस्यावृत्तावनन्वयाद्यथासन्निवेशो न वैयर्थ्यम् । साध्याभावे साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वविशेषणं त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्ग्रहार्थमेवेत्याशय । साध्यवद्भिन्नवृत्तिद्रव्यत्वादिमति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिरसम्भवो वा स्यात् अतः साध्याभावेति । न च कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादेः सङ्ग्रहार्थमधिकरणभेदेनाभावभेदमादायैव लक्षणमिदं कार्यम् तथाच साध्यवद्भिन्ने योभावस्तद्वदवृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात्साध्य पदं व्यर्थमिति वाच्यम् प्रतियोगितासंसर्गेण साध्यीयत्वेनैव साध्याभावस्य प्रवेशः न त्वभावत्वेनापीति तद्वैयर्थ्यशङ्कानवकाशात् । वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गेण साध्यवद्भिन्ने वर्तते यः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यीयोऽभावस्तद्वदवृत्तित्वमर्थः । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यीयत्वार्थकस्य साध्यपदस्यानुक्तौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसंसर्गेण वह्न्यादिमतोऽन्यस्मिन्पर्वतादौ वर्तते यः समवायसम्बन्धाद्यवच्छिन्नवह्न्यभावस्तद्वति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिः स्यादतस्तदुपात्तमिति नव्याः । केचित्तु व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वादिरूपविरुद्धधर्माध्यासात्संयोगाद्यभावस्यैव द्रव्यगुणाद्यधिकरणभेदेन भेदो न तु गगनाद्यभावस्यापि मानाभावात् तथा च साध्यवद्भिन्नगगनाद्यभाववति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिरतः साध्यपदमित्याहुः । तन्मन्दम् । गुणे गगनाद्यभावे गुणत्वादिसामानाधिकरण्यं न तु द्रव्ये गगनाद्यभावे तथात्वमित्यादिप्रतीत्या गगनाद्यभावस्यापि गुणत्वसामानाधिकरण्यतदभावयोर्विरुद्धधर्मयोः सम्भवादिति दिक् । न च घटत्वघटाकाशसंयोगान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववान् गगनत्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यवद्भिन्ने घटे वर्त-

न्योन्याभावासामानाधिकरण्यं सकलसाध्याभाववन्निष्ठा-

साध्यवदिति । हेतोः साध्यवत्पक्षभिन्नदृष्टान्तावृत्तित्वे नाव्याप्तेराह सकलेति । साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यम् । साध्याभावो

मानस्य गगनघटसंयोगात्मकस्य साध्याभावस्याधिकरणे गगनत्वहेतोः सत्त्वादिति वाच्यम् । अभावाभावस्यातिरिक्ततामते एवैतल्लक्षणकरणादिति भावः ॥ भिन्नत्व इति । द्रव्यनिष्ठसंयोगाभाववतो भिन्नत्वे इत्यर्थः । मानाभावादिति । तथा चात्राव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरिति भावः ॥ हेतोरिति । न च साध्यवत्प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वादसम्भव एव वक्तुमुचितो नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । वह्निमान् गगनादित्यत्र अवृत्तिगगनादिहेतौ लक्षणसम्भवात् । तस्यापि सद्धेतुतायाः स्वयं वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । साध्यपदस्य सिद्धिकर्मतत्तद्द्रव्यक्तिपरतया तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नान्योन्याभावासामानाधिकरण्यरूपपर्यवसितार्थस्य द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावेव लक्षणसम्भवाद्गन्धवती पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिकथनमित्यपि वदन्ति ॥ ननु सकलस्य साध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं यदि साध्याभावस्य विशेषणं साकल्यं तदा वह्निमान्धूमादित्यादिसद्धेतावव्याप्तिः तत्रापि तत्तद्विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तत्सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य वा साध्यप्रतियोगिकाभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेरत आह साकल्यं साध्याभाववतीति । तथा च साकल्यं न साध्याभावविशेषणमतो नाप्रसिद्धिरिति भावः [केचित्तु ननु धूमवान् वह्नेरित्यादिव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः साध्याभाववद्यत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वादत आह साध्याभाववतीत्याहुः] ॥ नन्वेवमपि साध्याभाववन्निखिलान्तर्गते महानसादौ वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वं धूमादौ नास्तीत्यव्याप्तितादवस्थ्यमत आह साध्ये चेति । तथा च सपक्षो महानसादिर्न सकलसाध्यस्याभाववान् इत्यदोषः । प्राञ्चस्तु व्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-

वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । तेन विप-क्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः । न वा नानाव्यक्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिः । अव्याप्यवृत्तिसाध्यक-व्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणि चाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्ते-र्वारणायाभावद्वये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं बोध्यम् । हेत्वभावोऽपि

———

वारणार्थं साध्याभाववति यावत्त्वविशेषणे दत्ते एव साध्ये या-वत्त्वमव्याप्तिवारकतया सार्थकं भवतीत्यतः साध्याभाववत्येव साक-ल्यं प्राग्योजयति साकल्यमित्यादिनेत्यवतारयन्ति। तन्मन्दम्।साध्या-भाववति साकल्यानुक्तावप्यतिव्याप्तिवारकतयैव साध्ये साकल्यवि-शेषणस्य प्रथमतः सार्थक्यसम्भवात् । अन्यथा गगनावृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पटत्वादिलक्षणतत्तत्साध्यव्यक्त्यभाववद्गुणादि-निष्ठाभावप्रतियोगिनि द्रव्यत्वादावतिप्रसङ्गादिति ध्येयम् [इत्थं च प्रथमतः साध्ये साकल्यविशेषणोपादाने गुणत्वादेरपि संग्रहात्तद-भाववान्न गुणादिः किं तु गगनमात्रं तत्र हेतोर्वृत्तित्वान्नातिव्याप्तिः]॥ ननु साध्यवत्यपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य सकलसाध्यप्र-तियोगिकाभावस्य सत्त्वादसम्भवः किं च सकलपदोत्तरनाम्ना सकलसाध्यप्रतियोगिकाभाववतोऽनुपस्थापनात्तेन समं सकलपद-स्य कर्मधारयोऽप्यनुपपन्न इत्यत आह साध्याभावो वेति । तथा च साध्याभाववत्येव साकल्यं देयम्।न तु साध्येपीति भावः ॥ साध्या-भाववति साकल्यप्रयोजनमाह तेनेति । विपक्षैकदेशः कश्चिद्विपक्षः॥ साध्यनिष्ठसाकल्यस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य वा विव-क्षायाः फलमाह न वेति । एकव्यक्तिसाध्यके सकलसाध्योक्ताव-प्यव्याप्तिरग्रे स्फुटीभविष्यतीत्याशयेन नानेत्युक्तम् [न चैकव्यक्तिसा-ध्यकस्थलेपि द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायासम्भव एव सम्भवति न त्वव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविशे-षणेनैव तद्वारणसम्भवात्] ॥ अव्याप्यवृत्तीति । कपिसंयो-ग्येतत्त्वादित्यादावित्यर्थः । यद्यप्यग्रे हेत्वभावस्यापि प्रतियोगि-

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः । तत्प्रतियो-
गित्वञ्च हेतुतावच्छेदकरूपेण बोध्यम् । तेन द्रव्यत्वादौ साध्ये वि-
शिष्टसत्तादौ नाव्याप्तिः । न वा विशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभाव-

---

वैयधिकरण्यावच्छिन्नस्यैव निवेशः करणीय इत्यव्याप्यवृत्तिहे-
तावप्यव्याप्तिः सम्भवति । तथापि यथाश्रुतमूलस्य न तत्राव्या-
प्तिरित्यावेदयितुं व्याप्यवृत्तिहेतूक्तिः । व्यभिचारिणीति । एतद्वृक्ष-
त्ववान् कपिसंयोगादित्यादावित्यर्थः । अभावद्वय इति । साध्याभावे
हेत्वभावे चेत्यर्थः । अत्र च साध्याभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं सा-
ध्यताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वम् । तेन
धूमाद्यभाववतोप्ययःपिण्डादेः कालिकादिसम्बन्धेन धूमादिमत्त्वेपि
नातिव्याप्तिः । हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तु प्रतियोगितावच्छे-
दकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितं वाच्यम् । तेनायमात्मा
ज्ञानादित्यादौ साध्याभाववतो घटादेर्विषयतया हेत्वभावप्रतियोगि-
मत्त्वेपि नाव्याप्तिः ॥ हेत्वभावोपीति । अपिना साध्याभावसमुच्चयः ।
तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः । यद्यपि साध्या-
भावोपीत्येव क्रमानुरोधाद्वक्तुमुचितम् । अपिशब्दादेव हेत्वभावस्य
लाभसम्भवात् । तथापि तत्प्रतियोगित्वं चेत्यग्रेतनतत्पदेनानिर्दि-
ष्टहेत्वाभावपरामर्शासम्भवाद्धेत्वाभावप्रतियोगित्वं चेत्यभिधाने च
ग्रन्थगौरवं स्यादितीत्थमभिधानम् । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगीति । प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धे-
नावच्छेदकस्य वैशिष्ट्यलाभाय । तेन ह्रदादौ कालिकादिसम्बन्धेन
धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्य काष्ठादेः संयोगसम्बन्धेन सत्त्वेपि नाव्याप्तिः ॥
तत्प्रतियोगित्वं हेत्वभावप्रतियोगित्वम् । हेतुतावच्छेदकरूपेणेति । हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेनेत्यपि बोध्यम् । तेनात्मभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादौ
साध्याभाववत्यात्मनि वर्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्र-
तियोगिव्यधिकरणस्य कालिकादिसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वत्वावच्छि-
न्नाभावस्य प्रतियोगित्वेपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्ति । न च हेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्योक्त्यैवातिव्याप्तिवारणसम्भवात्

भावप्रतियोगित्वं साध्यवदन्यावृत्तित्वं वा । केवलान्वयिन्यभावात् ॥

प्रतियोगिनि सत्तादावतिप्रसङ्गः। यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धूमत्वादिव्याप्ये तत्त्वेन साध्ये निर्वह्नित्वादौ चाव्याप्तिस्तत्र हेत्वभावस्य वह्न्यादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादत आह साध्यवदिति । अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यम् । नहि भवति नीलो घटो घटान्य इति ॥

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वविवक्षा व्यर्थेति वाच्यम् । तथा सति निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वह्नित्वादित्यादौ निर्वह्नित्वभेदमादायैव लक्षणसम्भवे निर्धूमत्वव्याप्येत्याद्युत्तरग्रन्थे वक्ष्यमाणाव्याप्त्यलग्नकतापत्तेरिति ध्येयम् ॥ हेत्वभावे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यविवक्षायाः फलमाह तेन द्रव्यत्वादाविति । अन्यथा साध्याभाववति गुणादौ विशिष्टसत्ताभावस्य सत्तारूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वादव्याप्तिरेव स्यादिति भावः। अत्र द्रव्यत्वस्य साध्यतायां सकलसाध्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरुक्तविवक्षयाप्यप्रतीकारादादिपदम् । तेन गुणवत्त्वादिसाध्यस्योपसङ्ग्रहः।द्रव्येतरासमवेतमात्रं वा प्रकृते द्रव्यत्वमिति ध्येयम् ॥ हेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वभावप्रतियोगित्वविवक्षायाः फलमाह न वेति । सत्त्वादाविति । द्रव्यत्वादौ साध्ये इत्यनुवर्तते॥ यत्रैकव्यक्तिकमिति । तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्र सकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । नन्वितोऽप्यस्वरसात्साध्यसामान्याभावस्यैव निवेशितत्वात्साध्ये साकल्यं न देयमेवेत्यत आह विपक्षो वेति । एकव्यक्तिक इत्यनुषज्यते । तथा च यत्रैकव्यक्तिरेव साध्याभाववती तत्र गगनावृत्तिधर्मवान् गगनान्यत्वादित्यादावव्याप्तिःसाध्याभाववतः साकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । ननु साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदाद्यत्रैक एव विपक्षस्तत्रत्यलक्षणे साध्या-

भाववति साकल्यविशेषणं न देयमशेषत्वरूपं वा साकल्यं निवेश्यमतो दोषान्तरमाह निर्धूमत्वव्याप्य इति । निर्धूमत्वस्य साध्यत्वे यत्रैकव्यक्तिकमित्यनेनैव गतार्थता स्यादतो व्याप्यपर्यन्तम् । निर्धूमत्वव्याप्यस्यापि स्नेहादेः स्नेहत्वादिना साध्यत्वे वह्न्यभावस्य व्यभिचारित्वादसङ्ग्रहो न दोषायेत्यत उक्तम् तत्त्वेन साध्ये इति । निर्धूमत्वव्याप्यत्वेन साध्य इत्यर्थः । प्रत्येकमिति । तथा च हेत्वभावस्य महानसीयवन्हेः साध्याभाववत्सकलान्तर्गतपर्वताद्यवृत्तित्वादव्याप्तिरिति भावः । अत्र निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतावच्छेदकं निरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ तु नैष दोष इति ध्येयम् ॥

ननु साध्यवत्प्रतियोगिकान्यत्वस्य धूमादिमति सत्त्वादव्याप्तिरत आह अत्रेति । तथा च साध्यवत्पदेन निरूढलक्षणयोपस्थापितस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यान्यपदार्थैकदेशेऽन्यत्वे तादात्म्येनान्वयात्साध्यवति च विशिष्टसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदासत्त्वान्नाव्याप्तिः गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वोपगमाच्च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ द्रव्यत्वत्वविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिरिति भावः ॥ तद्धर्मविशिष्टबोधकपदसमभिव्याहृतेनान्यादिपदेनोपस्थापितेन्यत्वादौ तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रकारेणैव तादात्म्येनान्वयो न तु तद्धर्माश्रयप्रतियोगिताकत्वेनेत्यत्र व्युत्पत्तौ प्रमाणमाह न हीति । तथा च तादृशव्युत्पत्त्यस्वीकारे नीलघटे घटप्रतियोगिकभेदसत्त्वान्नीलो घटो घटान्य इत्यपि व्यवहारः स्यादिति भावः । अत्र च द्रव्यं घटान्यदित्याद्यप्रयोगात् यन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वेनान्यादिपदेन भेदो बोध्यते तदवृत्तिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात् तत एव घटो घटान्य इत्यस्य वारणसम्भवात् नीलघटत्वस्यानुयोगितावच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनमिति मन्तव्यम् । नीलो घटो घटान्य इत्येव सम्यक् पाठः । तथैव प्रकृतोपयोगित्वसङ्गतेः । घटादन्य इति पाठस्तु साध्यवदन्येत्यत्र पञ्चमीसमासे लुप्तविभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वे प्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य संसर्गमर्यादया भानमाहत्य कथं चित्सङ्गमनीयः । घटः पटो नेत्यादौ तु पटपदं मुख्यार्थपरमेव न तु प्रकृत इव पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरम् । निपातातिरिक्तस्थले एव नामार्थयोर्भेदा-

न्वयस्याव्युत्पन्नतया नञोपस्थापिते भेदे पटत्वावच्छिन्नप्रतियो- गिताकत्वसंसर्गेणैव पटस्यान्वयसम्भवात् । पटत्वावच्छिन्नप्रतियो- गिताकत्वं तु पटत्वमवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं चेति त्रितयमेव वि- शेष्यविशेषणभावापन्नं संसर्गः । न तु वस्तुगत्या पटत्वावच्छिन्नं य- त्प्रतियोगित्वं तन्मात्रम्। पटो नेत्यत्र पटत्वावच्छिन्नत्वस्याप्यनुभव- सिद्धत्वात्।अन्यथा प्रतियोगिताव्यक्तिभिरेव तत्तद्विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ पटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमेव न स्यात्।मानाभावात्।अत एव केवला- न्वयिग्रन्थे वह्निर्नास्तीत्यत्र वह्नित्वं तदवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वं च संसर्गमर्यादया भासत इति स्वयमप्युक्तम्।इत्थमेव च प्रमेयं नास्ति कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिशाब्दबोधानां संसर्गकोटावेव प्रतियोगि- तायां प्रमेयत्वावच्छिन्नत्वावगाहितया भ्रमत्वम् । संसर्गप्रकारसाधा- रणविशेष्यविशेषणाभावस्यैव भ्रमत्वघटकत्वात् । अन्यथा स्वरूपस- म्बन्धेन प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतयाऽखण्डतत्स- म्बन्धेन प्रमेयस्याभावे धर्मिण्यन्वयासम्भवेन भ्रमत्वानुपपत्तेः । स- दुपरागेणाप्यसतः संसर्गमर्यादया भानस्यानङ्गीकारात् । क्लृप्तेन पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन चाभावे प्रमेयस्य सत्त्वेन ता- दृशसम्बन्धेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । पटत्वादेरन्वयितानव- च्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वादिविशिष्ट- स्यान्वये निराकाङ्क्षत्वाच्च । अन्यथा घटवत्यपि घटो नास्तीत्यादेः प्रमाणत्वापत्तेः । तत्तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटवि- शिष्टस्य घटविशेषाभावस्य तत्र सत्त्वात् । एतेन सत्तासमवायिन्यपि गुणादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नस्य समवायेनासत्त्ववत् घटत्वाव- च्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटत्वावच्छिन्नवतोपि घटाद्यभावस्य न तादृशसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नवत्त्वमतः प्रमेयं नास्तीत्यादौ घटत्वा- वच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नस्यैवाभावांशे भ्रम- त्वमित्यपि प्रत्युक्तम्। घटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्न- प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रमेयत्वविशिष्टस्यान्वये निराकाङ्क्षतया तथा- शाब्दस्यासम्भवादिति ध्येयम् । नीलो घटो नास्तीत्यादौ तु नीलघ- टत्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव सं- सर्गः।न तु नीलत्वघटत्वादिप्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगित्वम् । नीलपट- स्य पीतघटस्य वाधिकरणे तादृशप्रयोगापलापापत्तेः। नीलोपलक्षितस्य

घटत्वमात्रस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव तथा । संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ तु तृतीयाविभक्तेर्नावच्छिन्नत्वमर्थः । संसर्गीभूतप्रतियोगितायां तदन्वयासम्भवात् । किं त्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । प्रतियोगित्वमात्रं वा । अवच्छिन्नत्वसंसर्गेण संयोगादेः तत्रान्वयादेव विशिष्टलाभसम्भवात् । न चैवं संयोगेन घटाभावस्यैव समवायेन घटविशिष्टद्रव्यत्वाभावतया समवायेन कपाले घटो नास्तीति व्यवहारापत्तिः । तृतीयान्तसमभिव्याहारस्थले तदुपस्थाप्यप्रतियोगित्वस्यैव संसर्गतया व्युत्पन्नत्वात् । समवायावच्छिन्नघटप्रतियोगिताकाभावस्य च कपाले विरहात् । अस्तु वा घटत्वावच्छिन्नत्वस्येव संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्यापि प्रतियोगित्वांशे संसर्गमर्यादयैव भानम् । तृतीयान्तसमभिव्याहारस्य नियामकत्वाच्च नातिप्रसङ्गः । घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ तु लक्षणयाधिकरणपदमेव घटाधिकरणार्थकम् । घटपदं तात्पर्यग्राहकम् । अन्यथानधिकरणपदेनाधिकरणसामान्यभिन्नत्वोक्तौ भूतले तस्य बाधः स्यात् । न च घटान्वितस्यैवाधिकरणस्य भेदस्तत्र नञा बोधनीयः । समासान्तर्गतनञामुत्तरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्तेः । अन्यथा नीलाघटो घट इत्यादौ नीलघटान्यस्य घटत्वं नीलाप्रमेयः पट इत्यादौ च नीलप्रमेयान्यस्य पटत्वं प्रतीयेत । वस्तुतः ससम्बन्धिकपदस्थले व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् प्रतियोगितानवच्छेदकं घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ घटाद्यन्वितस्यैवाधिकरणादेर्भेदो भासते अन्यत्र त्रिपदतत्पुरुषानुपगमेऽपि घटस्य नाधिकरणं प्रतियोगिताया नावच्छेदकमित्यादिरीत्या त्रिपदतत्पुरुषेण विशिष्टलाभसम्भवादिति तु परमार्थः । पीतः शङ्खो नास्तीत्यादौ शाब्दबोधस्तु न शङ्खत्वावच्छिन्नतया प्रतियोगित्वमवगाहते तन्मात्रस्यान्वयितानवच्छेदकत्वात् । शङ्खवत्तया निश्चिते धर्मिण्यपि तादृशप्रयोगात् । परं तु पीतशङ्खत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गमर्यादया प्रतियोगित्वमवगाहते । नञादिपदानां यद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिस्वोपस्थाप्याभावधर्मिकान्वयबोधजनकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन प्रतियोगितासंसर्गकान्वयबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः । इयांस्तु विशेषः यद्घटो नास्तीत्यादिशाब्दे सांसर्गिकी प्रतियोगित्वावगाहिता प्रसिद्धेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन निरूपिता पीतः शङ्खो नास्तीत्यादौ तु पीतशङ्खत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनाप्रसिद्धेनैवेत्यादिकं बहुतरमूहनीयम् ॥ इति जागदीशी पञ्चलक्षणी सम्पूर्णा ॥

चिन्तामणेः सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापि साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वं साध्य-

शिरोमणिकृतदीधित्याः सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

नापीति । साध्यमसमानाधिकरणं यस्य यदधिकरणानधिकरणं साध्यं तत्त्वम् साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम्

जागदीश्याः सिंहव्याघ्रलक्षणे ॥

साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वार्थकत्वे साध्यवैयधिकरण्येत्याद्युत्तरलक्षणेन पौनरुक्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे साध्यमसमानाधिकरणं यस्येति। तत्त्वमिति परेणान्वयः। वह्निमात्रस्यैव व्यधिकरणतत्तद्धूमसमानाधिकरणत्वात् वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तेराह यदधिकरणेति । यदधिकरणमनधिकरणं यस्येति व्युत्पत्त्या यस्याधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्त्वमित्यर्थः। तत्तद्धूमाधिकरणन्तु न वह्निसामान्यानधिकरणमतो नाव्याप्तिरिति भावः । ननु घटादिस्वरूपयत्किञ्चिद्व्यक्त्यधिकरणं साध्यीभूतधूमाद्यनधिकरणं तद्व्यक्तित्वानधिकरणत्वं वह्न्यादेरप्यतो धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः यद्यद्व्यक्त्यधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्तद्व्यक्तित्वानधिकरणत्वोक्तौ तु महागौरवमत आह साध्यनिष्ठेति । साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्व सद्धेतोरप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्याभाव उक्तः। न च साध्यनिष्ठस्य सामानाधिकरण्याभावस्य प्रतियोगित्वं सामानाधिकरण्य एव न तु वह्न्यादावित्यसद्धेतावतिव्याप्तिः। साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिवृत्तित्वनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। वस्तुतः असामानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाभाव इति प-

वैयधिकरण्यानधिकरणत्वं वा । तदुभयमपि साध्यान-

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत् तदन-
धिकरणत्वमित्यर्थः। साध्यवद्भिन्नस्य च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
कत्वात्तद्वृत्तौ नातिप्रसङ्गः। साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-
त्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षः।

रमार्थः। [तदनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वं स्वाश्रयाधिकरणत्व-
सम्बन्धेन ग्राह्यम् तेन सामानाधिकरण्याभावप्रतियोगित्वस्य सा-
मानाधिकरण्यमात्रनिष्ठतया साक्षात्सम्बन्धेन तदनधिकरणत्वस्य
व्यभिचारिसामान्ये सत्त्वेपि नातिव्याप्तिरिति तु नव्याः।] न चैवं
द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः। सामानाधिकरण्याभावस्य व्या-
प्यवृत्तित्वेन साध्येऽसत्त्वात्। एतदस्वरसेनैव वा कल्पान्तरानुस-
रणादित्यपरे। नन्वेवमपि वह्निमान्धूमादित्यादिविषमव्याप्तहेता-
वव्याप्तिः महानसीयवह्निनिष्ठस्य पर्वतवृत्तित्वाद्यभावस्य प्रतियो-
गिभूतं यदाधेयत्वं तन्निरूपके पर्वतादौ धूमादेर्वर्तमानत्वात् सा-
ध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वोक्तौ
च महागौरवमत आह साध्यनिष्ठाधेयत्वेति। अत्राधेयत्वं साध्य-
तावच्छेदकसम्बन्धेन ग्राह्यम्। तेन रूपवान्महाकालत्वादित्यादौ सम्बन्ध-
सामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपके गगनादौ हेतोरवृत्तित्वेपि नाति-
व्याप्तिः॥ तद्वृत्तौ साध्यवद्भिन्नवृत्तौ॥ ननु साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
काधिकरणवृत्तित्वमवश्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमन्यथा वन्हि-
निष्ठाधेयत्वानिरूपके स्वावयवे समवायादिना धूमादेः सत्त्वादव्या-
प्त्यापत्तेः तथा च सत्तावान्द्रव्यत्वाद्धूमाद्वेत्यादावव्याप्तिः साध्यनि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपके जात्यादौ समवायेन संयोगेन वा वृत्त्यप्रसिद्धेः
किं च द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानि-
रूपकगुणादिवृत्तित्वस्य विशिष्टसत्तायां सत्त्वादित्यत आह साध्य-
निष्ठेति। धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपके जलादौ वन्ह्याद्यधिकरणत्वाभा-
वसत्त्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतो व्यापकेति। व्यापकत्वं तु प्रति-
योगिवैयधिकरण्याघटितमेव ग्राह्यम्। तेन संयोगेन वन्ह्यधिकरण-

तेन सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ न दोषः । साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणकत्वम् ॥ चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वयमेकोक्त्या अनूद्य दूषयति तदुभयमपीति ।

———

त्वस्याव्याप्यवृत्तितया तदभावस्य तप्तायःपिण्डवृत्तित्वेपि नातिव्याप्तिः । वन्ह्यधिकरणत्वगगनोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः सामान्यपदम् । तथा च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावत्वेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वं तद्धर्मवत्त्वमर्थः । तेन वन्हिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणजलादौ कालिकसम्बन्धेन धूमाधिकरणतायाः सत्त्वेपि नाव्याप्तिः । न वा वन्ह्यधिकरणत्वाभावस्यापि प्रमेयत्वादिना धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिः । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाधिकरणताव्यापकत्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वेऽधिकरणत्वाभावपर्यन्तानुप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायामव्याप्तिप्रसङ्गात् । तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । अस्माकं तु तादृशसम्बन्धेन यद्धेतुसम्बन्धित्वं तस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादाय लक्षणसम्भवात् । किं चाधिकरणत्वाप्रवेशे वह्न्यादेः साध्यत्वे संयोगादिसम्बन्धेन रूपादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तिः संयोगेन रूपाद्यभावस्य केवलान्वयितया वह्निनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादिति भावः ॥ साध्यवद्भिन्नेति । अत्रापि साध्यवद्भिन्नत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः । तेन सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः ॥ ननु प्रागुक्तस्यार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमनुवादः स चात्रासम्भवी साध्यं यदधिकरणानाधिकरणं तत्त्वानधिकरणत्वस्य साध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य च प्रागुक्तस्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्वशब्देनाबोधनादत आह चरमेति । तत्त्वाधिकरणत्वाभावे तत्त्वाभावस्याप्रवेशाद्वैयर्थ्यमसम्भवीत्यत उक्तम् अनतिप्रयोजनकतयेति । तथा च प्रकृतलक्षणवाक्यस्य साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावे साध्यस्य

धिकरणानधिकरणत्वम्। तच्च तत्र यत्किञ्चित्साध्या-नधिकरणाधिकरणे धूमे चासिद्धम्॥

साध्येत्यादेः साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावः साध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभावश्चार्थः॥ तत्र केवलान्वयिनि साध्य-निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्या नानाव्यक्तिसाध्यके च एकसाध्यव्यक्तिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं साधनाधिकर-णव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गश्चाद्ये। द्वि-तीये च साध्यवैयधिकरण्ये यदि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि-ताको भेदो विवक्षितस्तदा केवलान्वयिनि यदि च यत्किञ्चित्सा-ध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदा नानाधिकरणसाध्यके सर्वत्राव्याप्तिः॥ केचि-त्तु साध्यासामानाधिकरण्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरणे

यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभाव एव च तात्पर्यात् प्रागभिप्रे-तार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमेवानुवादः स चात्र सम्भवत्येवेति भावः॥ साध्यमित्यादि। साध्यानधिकरणेत्यादौ मध्यवर्तिनञो व्य-त्यासेन चरमाधिकरणत्वांशेन सहान्वयादेव तल्लाभ इत्याशयः॥ केवलान्वयिनीति। अव्याप्तिरिति परेणान्वयः। अव्याप्तेर्हेतुमाह। साध्यनिष्ठेति। नानाव्यक्तिसाध्यके चेति मूलोक्तं धूमहेतुमभिप्रेत्य [अथ वा नानाव्यक्तिसाध्यके नानासाध्यआधेयके चेत्यर्थः]। तेन शब्द-वान् गगनत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिविरहेऽपि न क्षतिः। न्यूनतां परिहरति। क्वचिदिति। विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादा-वतिव्याप्तिरित्यर्थः। विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वस्यैव तदवच्छि-न्नाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः॥ यत्किञ्चिदिति। साध्यवत्तत्त-द्व्यक्तित्वावच्छिन्नेत्यर्थः। नानाधिकरणसाध्यके इति। यत्र साध्य-तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं नाना तत्रेत्यर्थः। तेन कस्याञ्चिदपि वह्निव्यक्तेर्नानाधिकरणवृत्तित्वविरहेऽपि न वह्निसाध्यकधूमाद्यसं-ग्रहः। सर्वत्र केवलान्वयिनि तद्भिन्ने च॥ सार्वभौममतमुत्थापयति

तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थः तेन धूमस्य स्वावयवे संयोगेन वह्निमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः

केचित्त्विति । हेत्वधिकरण इति । सप्तम्यर्थोऽवच्छेद्यत्वम् । तच्च साध्यवदवृत्तित्वाभावेऽन्वितम् । तेनैवेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्यर्थः । तस्य च साध्यवदवृत्तित्वेन सहान्वयः । साध्यवत्त्वमपि येन सम्बन्धेन येन रूपेण साध्यता तत्सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं बोध्यम् । तेन समवायेन वह्नेः साध्यत्वे धूमे विशिष्टसत्त्वसाध्यके सत्त्वादौ नातिव्याप्तिः । तदधिकरणभिन्नत्वमिति । तदत्यन्ताभाववत्त्वोक्तौ द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः । गुणाद्यवच्छेद्यद्रव्यवृत्तित्वाभावस्यैव द्रव्यावच्छेदेन सत्तायामभावसत्त्वादतो भिन्नत्वपर्यन्तानुसरणम् । भेदस्तु नाव्याप्यवृत्तिः । तदव्याप्यवृत्तित्वे तु तादृशवृत्तित्वाभाववती यावती व्यक्तिस्तत्तद्भेदकूटवत्त्वं वक्तव्यमिति भावः । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हेत्वधिकरण इत्यस्य फलमाह स्वावयवे संयोगेनेति । अवृत्तावपि न क्षतिरित्यन्वयः । तथा च तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वाप्रवेशे स्वावयवावच्छेदेन धूमस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाभाववत्त्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यान्न पुनरसम्भव । इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिनि लक्षणसम्भवादिति भावः । अत्र चोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वे रूपवदवृत्तित्वं नेत्यादिप्रतीत्या घटाद्यवच्छेदेन पृथिवीत्वादौ रूपवदवृत्तित्वाभावाभ्युपगमे हेत्वधिकरणनिष्ठमवच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नं ग्राह्यम् । तेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः । तत्र घटनिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादिति ध्येयम् । तेनैवेत्यस्य फलमाह वह्निमति च समवायेनेति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वानुक्तौ सम्बन्धसामान्येन हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवदवृत्तित्वसामान्याभावो न निवेश्यः । साधनाधिकरणाद्यवच्छेद्यतादृशाभावस्याप्रसिद्धेः । किं तु यत्किंचित्सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वाभावः प्रवेशनीयः । तथा च हेत्वधिकरणपर्वताद्यवच्छेदेन धूमादौ वह्निमत्समवेतत्वाद्यभावसत्त्वादसम्भव एव स्यात् यदि तेनैव सम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वप्रवेशो न स्यादिति भावः । ननु हेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य साध्यव-

तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः व्यभिचारिणस्तु

यद्वृत्तित्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या लक्षणमिदमसम्भवि तदधिकरणस्यैव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकतया गगनजलत्वादौ वह्निमत्पर्वतसंयुक्तत्वाभावस्य धूमवत्पर्वतानवच्छेद्यत्वादत आह तादृशाभावश्चेति । हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभावश्चेत्यर्थः । सम्बन्धान्तरेण हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यसम्बन्धेन । तथा च हेतुमत्पर्वतावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य वह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्याधिकरणत्वं पर्वतीयरूपादावेव प्रसिद्धमिति भाव । यद्यपि रूपादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तत्र पर्वतादिकं नावच्छेदकं भावाभावयोरेकत्र वृत्त्यर्थमेवावच्छेदकभेदस्वीकारादित्यप्रसिद्धितादवस्थ्यम् न च महानसादिसंयुक्ते कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतादिनिष्ठघटादौ वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्य पर्वतावच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या न दोष इति वाच्यम् इत्थमपि एतद्रूपवानेतद्रसादित्यादावेतद्रसाधिकरणावच्छेदेन एतद्रूपवत्समवेतत्वाभावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात्। तथापि पर्वतावच्छेदेन तदीयरूपे न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्या व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीकारादित्थमभिधानम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तदन्यत्वे वा ग्रन्थतात्पर्यम् तथा च व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वासत्त्वेपि साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य तस्याधिकरणत्वमादायैव लक्षणसङ्गतिः। न च वस्तुगत्या साध्यवद्वृत्तित्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तदन्यत्वोक्तौ वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वावयवावच्छेदेन वह्निमत्संयुक्तत्वाभाववतो धूमस्याधिकरणतायाः साधनवत्पर्वतादौ सत्त्वात् साध्यवद्वृत्तित्वभावविशिष्टयद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं हेतुमतस्तदन्यत्वोक्तौ तु वह्निमान् धूमादिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रैवासम्भवः साध्यवदसंयुक्तत्वादिविशिष्टतत्तद्रूपादिव्यक्तित्वस्य गुरुतया [प्रमेयरूपत्वावच्छिन्नाया: प्रतियोगिताया इव] तदवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः केवलस्यातिप्रसङ्ग एव विशिष्टधर्मस्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वकल्पनादिति वाच्यम् । सार्वभौमानां मते प्रतियोगिताया इवाधिकरणताया अपि

व्यभिचारानिरूपकाधिकरण एव तादृशि तादृशाभाववत्त्वम् सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यनुभवात् न चैवं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वेऽव्याप्तिः, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात्, अनति-

---

गुरुधर्मावच्छेद्यत्वोपगमात्। अन्यथा समवेतत्ववत्त्वादिकमपेक्ष्य सत्तावत्समवेतत्ववत्त्वस्य गुरुतया साध्यवदवृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्या सत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात्। ननु साध्यसमानाधिकरण्यवतो न तदभाववत्त्वमतो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह व्यभिचारिणस्त्विति। तादृशीति। हेतुताघटकसम्बन्धेन हेतुमतीत्यर्थः। तादृशाभाववत्त्वं साध्यवदवृत्तित्वाभाववत्त्वम्। अत्रैवानुभवं प्रमाणयति सत्तायामित्यादि। एवं सत्तायामपि द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यविरहे। विशिष्टसत्त्व इति। विशिष्टसत्त्वशब्दप्रतिपाद्यहेतावित्यर्थः। यथाश्रुते गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताव्यक्तावव्याप्त्याशङ्कायामुत्तरग्रन्थेन तदनिरासादसङ्गत्यापत्तेः। अतिरिक्तत्वादिति। विशेष्यविशेषणाभ्यां भिन्नत्वादित्यर्थः। तथा च गुणादिकं न हेत्वधिकरणमतो नाव्याप्तिः। उभयत्वमपि एकविशिष्टापरत्वमेव। तच्चातिरिक्तमेव। नातः स्पर्शवान् मूर्तत्वभूतत्वोभयस्मादित्यादावव्याप्तिरिति भावः। यद्यपि हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्युक्तावपि विशिष्टसत्तादिहेतौ नाव्याप्तिः न च धूमाधिकरणमहानसाद्यवच्छेदेन पर्वतीयादिधूमे वह्निमत्संयुक्तत्वाभावस्य चालनीन्यायेन सत्त्वादव्याप्तिः महानसादेरपि कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतीयधूमाधिकरणत्वात् तत्र साध्यवदवृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्यसाध्यवदवृत्तित्वाभाववदवृत्तिधर्मवत्त्वमित्यस्यैव फलितार्थस्य तत्तद्धूमत्वधर्ममादायैव धूमादौ लक्षणसंभवेन धूमत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वेपि क्षत्यभावात्। तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वात् तत एवाव्याप्तिवारणसम्भवे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रवेशो गौरवम्। असंभवो वा। विशिष्टनिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः।[1] एवं धूमत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वे ताद्रूप्येण कथायां हेतोरुपन्यासो न स्यादित्याश-

---

१ 'न्नाधिकरणताया इव'

रिक्तत्वं तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव परम्परया व्याप्तत्वात् केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुः। त-

---

थः। ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे मानाभावः न च गुणो विशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यभाव एव मानम् गुणस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वविरहादेव तादृशप्रतीत्यसम्भवात् न च विशिष्टनिरूपितमधिकरणत्वं यद्यतिरिक्तं तदा विशिष्टमेवातिरिक्तमस्तु विशिष्टाधिकरणतायाः क्लृप्ताधिकरणस्वरूपत्वाभ्युपगमात् किं च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्तावदिति निर्णयदशायामपि द्रव्यं न सत्तावदिति प्रत्ययप्रसङ्गः सत्ताभावबुद्धिं प्रति सत्तानिश्चयस्यैव विरोधितया तद्सत्त्वात् स्वातन्त्र्येण विरोधितान्तरकल्पने गौरवात् एवं विशेषणविशेष्योभयग्राहकसामग्रीविरहेपि विशिष्टग्रहप्रसङ्गः तदुभयग्राहकसामग्र्या विशिष्टस्य ग्रहे हेतुत्वकल्पनेपि गौरवान्तरं स्फुटमेवेत्यत आह अनतिरिक्तत्वे त्विति। गुरवस्तु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादितिग्रन्थस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थः तथा च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमपि निवेश्यमतो नाव्याप्तिरित्याशयः ननु विशिष्टाधिकरणत्वं यदि नातिरिक्तं विशिष्टसत्तावानितिप्रतीतेः प्रत्येकनिरूपिताधिकरणताद्वयावगाहितयैवोपपत्तेः अन्यथा विशेषणाभावनिर्णयदशायामपि विशिष्टसत्तावत्त्वप्रतीत्यापत्तेः विशिष्टसत्ताबुद्धौ विशेषणाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायाः स्वातन्त्र्येण कल्पनापातादित्युच्यते तदाप्याह अनतिरिक्तत्वे त्वितीति प्राहुः। विशेषणेति। विशेषणं गुणकर्मान्यत्वं विशेष्यं सत्ता। तयोः समानाधिकरण्यात्मकसम्बन्धस्यैवेत्यर्थः। साक्षात्सम्बन्धेन तस्य व्यभिचारित्वादाह परम्परयेति। अवच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः। सत्त्वगुणकर्मान्यत्वयोर्द्रव्ये एव सामानाधिकरण्यमिति प्रतीत्यावच्छेदकतासम्बन्धेन तदुभयसामानाधिकरण्यस्य द्रव्य एव सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः। नन्वेवं ज्ञेयत्वाधिकरणपटाद्यवच्छेदेन वाच्यत्ववद्वृत्तित्वाभावस्य पटीयरूपादावेव सत्त्वात्तदधिकरणभिन्न-

च्चिन्त्यम्। सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणे न पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमितिप्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यवच्छेदकत्वाभावं परम्परासम्बन्धेन सा·

त्वमस्त्येव ज्ञेयत्वादिहेतोरित्यग्रे केवलान्वयिन्यव्याप्तिप्रदर्शनमसङ्गतमत आह केवलान्वयिनीति। द्वितीयेति । तत्र साध्यवद्भिन्नस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः। यद्यपीदं वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन केवलान्वयिनि प्रथमलक्षणेऽव्याप्तिः सम्भवति प्रमेयावच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वविरहिणोऽप्रसिद्धेः न च घटाद्यवच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यविरहो घटत्वादौ सुलभः तथा सति घटत्वं घटे न वाच्यमिति प्रतीत्यापत्तेः। तथापि स्वाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावोऽत्र लक्षणघटक इत्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणाभिधानम्। स्वपदस्य तत्तत्साधनव्यक्तिपरतया तादात्म्येन पटात्मकहेत्वधिकरणीभूतपटव्यक्तिनिरूपिततांदात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वाभावस्य पटावच्छेदेन पटत्वादावेव प्रसिद्धेः। वस्तुतस्तु केवलान्वयित्वं वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमात्रम्। न त्ववच्छेदकगर्भम्। तथा च तादात्म्येन किञ्चिदपि प्रमेयं न केवलान्वयीति द्वितीयलक्षणे एव तादृशकेवलान्वयिन्यव्याप्तिसम्भवात् यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयम्। नव्यास्तु केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरिति केवलान्वयिसामान्येऽव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्यर्थः प्रथमलक्षणे यत्किञ्चित्केवलान्वयिनि तादात्म्येन प्रमेयादिहेतावव्याप्तावपि न क्षतिरित्याहुः॥ सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमितिप्रतीति. सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावं गुणादाववगाहते इत्यत्र समानाकारकप्रतीतिं दृष्टान्तयति द्रव्यत्वे गुण इति। न तूक्तप्रतीतेर्गुणावच्छेदेन द्रव्यत्वे पृथिवीत्वसामानाधिकरण्याभावो विषयः। गुणस्य द्रव्यत्वानधिकरणतया तन्निष्ठपृथिवीवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वासम्भवात्। किं तु द्रव्यत्वनिष्ठं यत्पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वाभाव एव गुणे विषय इति तद्वदियमपि इति भावः।

मानाधिकरण्यस्य वा अभावं गुणेऽवगाहते । न तु सत्तायामेव द्रव्य-
वृत्तित्वाभावम् । सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावो न
सत्तावृत्तिरित्यादिसर्वजनसिद्धप्रतीतिबाधितत्वात् । बाधकाभावात्तु
संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्र प्रतीत्या तदुभयोरेकत्र सिद्धिः ।

अवच्छेदकत्वाभावमिति । प्रात्यक्षिकप्रत्ययाभिप्रायेणेदम् । सत्तायां गुणे
न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिशाब्दस्थलेऽवच्छेदकत्वोपस्थाप-
कपदान्तरविरहात्तदभावस्य गुणादौ बोधयितुमशक्यत्वात् । किन्तु
सत्तानिष्ठं द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यं न गुणावच्छेद्यमित्याकार एव
तत्र बोधः । गुणादावित्यत्र सप्तम्यर्थस्य नञर्थेऽन्वयादिति ध्येयम् ।
नन्वेवं तादृशप्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वमनुभवसिद्धं
विरुध्येत सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकत्वाप्र-
सिद्ध्या तादृशावच्छेदकत्वाभावविषयकप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिश्च स्याद-
त आह परम्परासम्बन्धेनेति । निरूपकताख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्य-
र्थः । न त्ववच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । तथा सति सत्तायां
द्रव्ये न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिप्रसङ्गात् । सामा-
नाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तितया कुत्राप्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन तस्या-
सत्त्वात् ॥ न त्विति । तथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति
भावः ॥ ननूक्तदृष्टान्तस्थले बाधकसत्त्वादवच्छेदकत्वाभावोऽस्तु प्रती-
तेर्विषयः प्रकृते तु साक्षात्सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वे न
किञ्चिद्बाधकमस्तीत्यतो बाधकमाह सत्ता नेति । तथा च स-
त्तायां द्रव्यवृत्तित्वाभावसत्त्वे द्रव्यवृत्तित्वाभाववद्भिन्नत्वधीस्तत्र न
स्यादिति भावः । ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावोऽव्याप्यवृत्तिरेवेति तद्भेदो-
ऽप्यव्याप्यवृत्तिर्वाच्यः तथा च द्रव्यगुणात्मकविभिन्नावच्छेदेन तयोः
सत्तायां समवेशात्कुतो विरोध इत्यत आह द्रव्यवृत्तित्वाभाव
इति ॥ नन्वेवं मूले न कपिसंयोगीति प्रतीत्या वृक्षादौ कपिसंयोगा-
भावोऽपि न सिद्ध्येत् तत्रापि वृक्षनिष्ठसंयोगावच्छेदकत्वाभावस्य मू-
लेऽवगाहनसम्भवादत आह बाधकाभावादिति । कपिसंयोगाभा-
वो न वृक्षवृत्तिरित्यादिप्रत्ययस्यासम्भवादिति भावः ॥ ननु द्रव्यवृत्ति-

अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गाच्च। तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासम्भवेनासिद्धेः। नच तदभाववद्वृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयम्। तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात्। किञ्च इदमिदानीमितिप्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषेण हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः। तेन सम्बन्धेनाधिकरणे काले तेन सम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः॥

त्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीतिरेवासिद्धा द्रव्यवृत्तित्वाभावो गुणावच्छेदेन सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययात् एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादतो दोषान्तरमाह अतीन्द्रियेति। मनस्त्ववदणुत्वादित्यादावित्यर्थः॥ तत्र अतीन्द्रियसाध्यके अतीन्द्रियासद्धेतौ॥ ननु प्रत्यक्षासम्भवेप्यणुत्वं मनस्त्वसामानाधिकरण्याभाववन्मनस्त्वाभाववद्वृत्तित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुमानेनैव तत्र सामानाधिकरण्याभावः सेत्स्यतीत्यत आह न चेति॥ तद्वद्वृत्तीति। साध्यवद्वृत्तिभिन्नत्वस्येत्यर्थः। तथा चोक्तानुमाने मनस्त्ववद्वृत्तिभिन्नत्वमुपाधिः। तस्य च साध्यव्यापकत्वं घटत्वादौ साधनाव्यापकत्वं द्रव्यत्वादौ ग्राह्यम्। भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे तु साध्यवद्वृत्तितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूट उपाधिर्बोध्यः॥ ननूक्तोपाध्यप्रतिसन्धानदशायामुक्तानुमानादेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावसिद्धिस्तत्र भविष्यति अन्यथा व्याप्त्यन्तरस्यापि तत्रातिप्रसङ्गादित्यत आह किञ्चेदमित्यादि। तथा च कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन हेतावव्याप्तिः। कालिकसम्बन्धेन हेतुमति महाकाले तेन सम्बन्धेन कालवृत्तित्वाभावस्य कुत्राप्यसत्त्वात्। न च कालावच्छेदेन गगनादावेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्धिः। कालस्य गगनाद्यनधिकरणत्वेन तन्निष्ठवृत्तित्वाभावे कालावच्छेद्यत्वासम्भवात्। कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वस्वीकाराच्च। यद्यपि गोत्वाद्यधिकरणतत्तत्क्षणावच्छेदेन कालवृत्तित्वाभावस्य तत्तत्क्षणासमानकालीने तत्तत्क्षणगोचरज्ञाने प्रसिद्धिः तत्तत्क्षणस्यापि विषयतया स्वविषयकज्ञानाधि-

करणतया तन्निष्ठतादृशवृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वसम्भवात् । तथापि महाकाल एव कालिकसम्बन्धेनाधिकरणम् उपाधीनां तत्तद्वृत्तितायामवच्छेदकत्वमात्रमिति प्राचीनसिद्धान्तमनुसृत्येदम् । महाकालनिरूपितविशेषणतया वा हेतावव्याप्तिर्द्रष्टव्या । इदमिदानीमित्याकारकप्रतीतिनियामकविशेषणतायां यो विशेषस्तेन हेतुतायामिति व्याख्यया तादृशविशेषणतायाः प्राप्तेः। सामान्यत एव विभिन्नकालीनयोर्नाधाराधेयभाव इति मते नानुपपत्तिगन्धोपि। क्षणानां स्वसमानकालीनविषयतयाप्यनधिकरणत्वेन तदवच्छेदेन ज्ञाने साध्यवदवृत्तित्वाभावप्रसिद्ध्यसम्भवादिति ध्येयम् । अत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाधिकरणे स्वनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वाभावस्य विवक्षायां न कोपि दोषः साधनीभूतगोत्वाधिकरणमहाकालावच्छेदेन गोत्वनिरूपितकालिकसम्बन्धेन साध्यवदवृत्तित्वाभावस्य घटादावेव प्रसिद्धत्वात् साध्यसामानाधिकरण्यत्वं यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्यहेतुवृत्तिकात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वं वा विवक्षितम् इत्थं च वाच्यं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयव्यक्तीनां भेदेपि न व्याप्तेर्भेद इत्यस्मद्गुरुचरणाः । केचित्तु स्वनिष्ठं यत्साध्यवदवृत्तित्वं हेत्वधिकरणावच्छेद्यतदभावाधिकरणभिन्नत्वमित्यर्थः तादृशाभावाधिकरणत्वं सद्धेतुस्थले स्वाभिन्नव्यक्तावेव प्रसिद्धमतो नाव्याप्तिरित्याहुः। साध्यवदवृत्तित्वाभावाधिकरणत्वसामान्ये यन्निष्ठत्वयदधिकरणावच्छेद्यत्वोभयाभावस्तत्त्वं व्याप्तिः पर्वतीयरूपनिष्ठं यत्पर्वतावच्छेद्यं वह्निमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वं न तद्धूमनिष्ठं यच्च धूमनिष्ठं न तद्धूमाधिकरणावच्छेद्यमधिकरणभेदेन तस्य नानात्वात् अन्यथा पर्वते तदीयरूपे न वह्निमत्संयुक्तत्वमितिवत्पर्वते धूमे न वह्निमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः अतो वह्निमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वास्वीकारे तु तादृशाभावाधिकरणत्वसामान्ये यदधिकरणावच्छेद्यत्वसामान्याभावस्तत्त्वमित्येव वाच्यमित्यादिकं पुनरुदक्षरत्वादुपेक्षितम् । वाच्यत्वादिसाध्यके तादात्म्येन हेतावव्याप्तेश्च। वाच्यत्ववत्तादात्म्याभावाप्रसिद्धेः। एतेन सत्तायां कर्मणि न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतौ कर्मण इव कर्मसत्त्वयोः समवायस्याप्यवच्छेदकत्वं भासते अन्यथा इदानीं

सत्तायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः एतत्कालस्य कर्मानतिरेकात् एवं च यद्धेतुव्यक्त्यधिकरणीयहेतुतावच्छेदकसम्बन्धे साध्यवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वं नास्ति तत्त्वमित्यर्थः कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ कालवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वादिनिष्ठात्मसमवेतत्वादौ प्रसिद्धस्य गोत्वाधिकरणीयकालिकसम्बन्धे विरहान्नाव्याप्तिरित्यपि निरस्तमिति सङ्क्षेपः ॥

इति सिंहव्याघ्रलक्षणद्वयविवरणं समाप्तम् ॥

